

Rasjonelt valg eller skattemoral?

En flermetodisk studie av nordmenns motivasjon til å kjøpe svart arbeid

Eirik Rekve Thorsheim

Masteroppgave

Våren 2019

Institutt for sammenliknende politikk
Universitetet i Bergen

Abstract

Taxation is essential for encompassing and universal welfare-states like Norway. However, if citizens opt to free-ride, the result is that someone else loses.

In this paper it is applied a multimethod framework to map general attitudes towards buying undeclared work amongst Norwegian citizens. It tests the two dominant theories of non-compliance, rational choice and tax morale, through a time series cross sectional-analysis with data from 2007 to 2018, as well as experimental designs and an open-ended questionnaire. It is argued that a multimethod framework is the best option for sensitive research question as in this paper, due to the relative strengths of the methods.

The results show that rational choice theory is not alone enough to explain non-compliance, but when interacted with low degrees of tax moral, it results in citizens buying undeclared work. Results further finds that citizens who buy undeclared work utilizes a rationalization mechanism to overcome the mental barrier of breaking a norm. Lastly, the paper identifies a group of people who has considered, but not actually bought, undeclared work who differs in reasoning than those who has bought or not bought.

Forord

Søndag 26. mai, en uke før innlevering, rundt klokken 23.30 kjente jeg på det. Siste kollega var på vei ut fra lesesalen, og jeg satt og hadde vansker med å få et avsnitt til å gi mening. Den følelsen, samt uroligheten jeg hadde for den perioden gjorde at det presset seg frem noen tårer. Denne siden er først og fremst ment til å takke de årsakene til at jeg kom meg gjennom den siste uken, og ferdigstilt denne avhandlingen.

Først og fremst vil jeg takke min veileder, førsteamanuensis Cornelius Cappelen. Uten din unike innsikt, dine glimrende kommentarer, og støttende vesen, hadde aldri denne oppgaven blitt det den er. Jeg er stolt av å ha fått lov å ha deg som veileder. Takk.

De andre jeg vil takke kan best kategoriseres som en gruppe: alle mine medstudenter på Det Beste Sampolkullet™. Det har vært to aldeles fabelaktige år på Sofie Lindstrøms, og jeg vil for evig være takknemlig for hvordan jeg følte meg støttet den siste uken inn mot levering. Vi har ledd mye sammen, og vi har felt en tåre eller to sammen. Jeg kommer til å savne dere alle. Alle minnene er imidlertid fremdeles der. Lange kvelder og tidlige morgener. Tilfeldige hysjere på lesesal, gulv som er laget av lava, bananer, VIP, 7-11, kaffeklubb, kakefredag, små kollokvier. Karaoke, kaffeslabberas, julebord, pensumvitskrukke, memes. Frustrasjonen over pensum og oppgaven har blitt betydelig lettere å takle med så gode venner.

Jeg drister meg også til å fremheve dere fem, Hanna Amalie Holding Jones, Einar Døvik Stavnes, og Simen Aasheim Johannessen, Nadia Rojahn Martinsen (se, jeg klarte det) og Thea C. Dybvig. I en hektisk innsjutt, og når jeg var langt nede, tok dere dere tid til å støtte meg, lese gjennom og gi innspill, til tross for at dere hadde deres egne oppgaver. Dere har ingen anelse hvor mye det hjalp.

Jeg vil også takke deg, Ole Johan Karlsen. At du tok deg tid på kort varsel til å lese gjennom oppgaven min på kort varsel er noe jeg verdsetter enormt. Billetten til neste festival er på meg.

Det er en enorm takk igjen, men før jeg kommer til den vil jeg takke noen av de andre som bør få rettmessig honnør.

Jeg vil gjerne takke Skatteetaten og Jon Arild Ruud for tilgang til deres datasett. Uten dette hadde ikke oppgaven blitt det den er. Jeg vil også takke både PhD-kandidat ved DIGSSCORE Mikael Poul Johannesson for at han tok seg tid til å hjelpe med eksperiment-relaterte spørsmål. Takk til professor ved Institutt for Sammenliknende Politikk Stefan Dahlberg for raskt og greit svare på de metodespørsmål som jeg ikke løste på egenhånd.

Jeg har vært heldig nok til å ved tre anledninger få feedback fra forskningsgruppen Challenges in Advanced Democracies ved Institutt for Sammenliknende Politikk. Uten at disse briljante menneskene tok seg tid til å høre meg snegle meg frem mot dette sluttresultatet og komme med verdifulle synspunkt ville ikke oppgaven ha holdt den kvaliteten den gjør.

Jeg vil også takke mine to søstre, Tirill og Marte. Dere er verdens beste søstre.

Til slutt har jeg spart den største takken. Kjære mamma og pappa. Uten at jeg hadde følt deres støtte i alt jeg gjør, hadde jeg ikke vært den jeg er. Jeg er ekstremt heldig som har hatt to så flotte foreldre. Jeg vet jeg ikke alltid klarer å gi uttrykk for det, men jeg skriver det nå her, så dette kan dere betrakte som offentlig: jeg elsker dere.

Innholdsfortegnelse

1.0 Innledning	1
2.0 Svart arbeid som et studieobjekt	4
2.1 <i>En svart/hvit verden?</i>	4
3.0 Teori	7
3.1 <i>Kollektiv samhandling</i>	7
3.1.1 Allmenningens Tragedie.....	8
3.1.2 Gjeternes Dilemma.....	8
3.2 <i>Rational Choice</i>	11
3.2.1 Elsters modell for rasjonelle valg.....	11
3.2.2 Allingham og Sandmo-Modellen.....	13
3.2.3 <i>Begrensninger ved de økonomiske rasjonalitetsmodellene</i>	15
3.3 <i>Skattemoralens påvirkning</i>	16
3.3.1 Eksempel på aktørers ikke-rasjonelle oppførsel.....	16
3.3.2 Moralsk påminner.....	17
3.3.3 Normer.....	18
3.3.4 Tillit.....	21
3.3.5 Tillit x makt – Slippery slope rammeverk.....	22
3.3.6 Hvitt arbeid er dyrt!.....	25
3.4 <i>En modell for rasjonalisering av handlinger</i>	27
3.5 <i>Oppsummering av hypoteser</i>	29
4.0 Metode og Data	30
4.1 <i>Valg av metode</i>	30
4.2 <i>Flermetode</i>	32
4.3 <i>Regresjonsanalysen</i>	32
4.3.1 Data.....	32
4.3.2 Regresjonsanalyse.....	33
4.3.3 Tidsserie-regresjon.....	36
4.3.4 Variabler.....	38
4.3.5 Forutsetninger.....	42
4.3.6 Regresjonsanalysens begrensninger.....	43
4.4 <i>Eksperiment</i>	44
4.4.1 Faktor-eksperiment.....	45
4.4.2 Listeeksperiment.....	48
4.5 <i>Åpent tekstsvaer</i>	51
5.0 Resultat og analyse	53
5.1 <i>Omfanget og meninger om svart arbeid</i>	53
5.2 <i>Regresjon</i>	55
5.2.1 Modellutvikling.....	55
5.2.2 Random effects, tidsserie.....	56
5.3 <i>Faktoreksperiment</i>	65
5.4 <i>Listeeksperiment</i>	67
5.5 <i>Åpen tekstboks</i>	69

5.5.1 Kjøpt svart arbeid.....	70
5.5.2 Verken vurdert eller kjøpt.....	72
5.5.3 Vurdert, men ikke kjøpt.....	74
5.6 Oppsummering av hypoteser	77
6.0 Betragtninger	79
6.1 Begrensninger ved analysen	81
6.2 Tiltak.....	82
6.3 Videre forskning	83
7.0 Litteraturliste	84
APPENDIKS	91

LISTE MED TABELLER

Tabell 1 : Oppsummering av hypoteser	29
Tabell 2: Oversikt over avhengig variabel	39
Tabell 3: Oversikt over de demografiske variablene	39
Tabell 4: Oversikt over uavhengige variabler	42
Tabell 5: Maximum likelihood-regresjon, random effects.....	56
<i>Tabell 6: Gruppevis resultat fra faktoreksperimentet .....</i>	<i>65</i>
Tabell 7: Resultat fra behandlingene, isolert. 95 % konfidensintervall i parentes.....	66
Tabell 8: Resultat for listeeksperimentet.....	68
Tabell 9: Oppsummering av hypoteser	78

LISTE OVER FIGURER

Figur 1: Oppbyggingen av konseptet «Svart arbeid»,.....	6
<i>Figur 2: Elsters modell for rasjonell handling (2009).</i>	11
Figur 3: «The Fudge Triangle».....	17
Figur 4: Kirchler, Hoelzl, og Wahl (2008, 12) sitt «slippery slope» rammeverk for etterlevelse.	23
Figur 5: Cresseys svindel-trekant (1953).	27
Figur 6: En forklaring av rasjonalisering av holdninger basert i både økonomiske og psykologiske forklaringer (Pickhardt og Prinz 2013, 13).	28
Figur 7: Prosentandel som har kjøpt svart arbeid de siste to årene	53
Figur 8: Deskriptiv statistikk over variablene i rational choice-gruppen. Fordelt på ikke kjøpt svart og kjøpt svart. Prosentfordeling på svar.	54
Figur 9: Deskriptiv statistikk over variablene i skattemoral-gruppen. Fordelt på ikke kjøpt svart og kjøpt svart. Prosentfordeling på svar.	55
Figur 10: Lineær prediksjon på «Rational Choice» fra modell 3, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.....	58
Figur 11: Kurvelineær prediksjon på «Rational Choice» fra den kvadratiske modellen, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.	58
Figur 12: Lineær prediksjon på gruppen «Skattemoral» fra modell 3, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.....	61
Figur 13: Kurvelineær prediksjon på gruppen «Skattemoral» fra den kvadratiske modellen med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.	61
Figur 14: Kurvelineær prediksjon fra modell 6 med 90 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.	63

Figur 15: Prosentandelen som har vurdert å kjøpe og kjøpt svart arbeid i Skatteetatens data, over tid.....	69
Figur 16: Oversikt over de fem vanligste årsakene for kjøp av svart arbeid.....	71
Figur 17: Oversikt over de fem vanligste forklaringene for ikke å ha vurdert eller kjøpt svart arbeid.	73
Figur 18: Prosentvis fordeling av de viktigste argumentene for vurdering av svart arbeid.....	75
Figur 19: Prosentvis fordeling av de viktigste argumentene for hvorfor respondenten ikke har kjøpt svart arbeid.	76

1.0 Innledning

Den skandinaviske sosialdemokratiske velferdsstaten er i hovedsak finansiert gjennom skatter og avgifter, og vi snakker i dagligtalen i Norge om ”det store spleiselaget”. For at velferdstilbudet skal opprettholdes er det derfor viktig at alle bidrar med sin skjerv, og vi borgere sammen skaper et gode alle bidragsyttere kan nyte godt av. Velferdstilbudet kan riktignok bare opprettholdes dersom alle bidrar. Unndragelse av skatter og avgifter utgjør en trussel mot statens inntektsgrunnlag, og gjør at tilbudet enten blir dårligere – eller i det minste ikke så bra som det kunne ha blitt. Dette skyldes både store summer som unndras, samt store summer som går til å kontrollere unndragelsen. Et stort problem er kjøp av svart arbeid. For å gi et eksempel på omfanget av kjøp av svart arbeid gjenga leder for Skattekrim Øst, Jan-Egil Kristiansen, da han var innleder på et frokostseminar i regi av tenketanken Manifest et tall på at det forsvinner 150 milliarder kroner i svart arbeid i året (gjengitt i NRK 2014).

Bekjempelse av svart arbeid står høyt på agendaen både blant kontrollmyndigheter og hos politikere. Høyesterett i Norge slo fast i 2010 gjennom en dom at skatte- og avgiftsunndragelse er et betydelig samfunnsproblem, og at en effektiv bekjempelse forutsetter at kjøpere straffes (Høyesterett 2010). Norges statsminister Erna Solberg erklærte svart arbeid som «en utfordring, og mye tyder på at ulike former for svart arbeid og kriminalitet er et økende problem i arbeidslivet» (Westerveld 2014). Tilbydere av svart arbeid tiltar seg ulovlig fordeler i arbeidsmarkedet, og lovlydige firma blir utsatt for en urettferdig konkurransevridning. Norges Arbeids og Sosialminister Anniken Hauglie fulgte statsministerens linje da hun uttalte til NRK i 2018 at «arbeidere utnyttes på det groveste av kyniske kriminelle» da hun lanserte tiltak for å bekjempe privates kjøp av svarte renholdstjenester (Björgum 2018). Hauglie pekte med dette utsagnet på ulempene svart arbeid medfører for individer, og det mer kyniske synet dette representerer fra kjøpernes ståsted. Dette er også et problem på større skala, og et som byr på betydelige utfordringer også innenfor den Europeiske Union (EU-Kommisjonen 2007).

Innenfor statsvitenskapen er forskning på kjøp av svart arbeid begrenset. Det er en noe forskning på hva det er som gjør at aktører i Norge *arbeider* svart (Cappelen og Muriaas 2018; Pfau-Effinger 2009; Barth og Ognedal 2004), men denne forskningen er begrenset. Empirisk forskning på hva det er som forårsaker *kjøp* av svart arbeid synes å være nesten helt fraværende, både i Norge og i utlandet.

I litteraturen eksisterer det altså et skille mellom tilbud og etterspørsel. Den mest omfattende analysen i nyere tid på kjøp av svart arbeid er gjennomført ved forskningsinstitusjonen Fafo i 2014, av Rolf K. Andersen, Line Eldring og Johan Røed Steen. Denne analyserer privatmarkedet i byggenæringen, riktignok i hovedsak fra tilbudssiden også her. Kjøperne av svart arbeid adresseres, men med bare ett kapittel. Her finner forfatterne at årsaken for kjøp av svart arbeid i hovedsak er knyttet til pris, og at det er mindre reflektert rundt eksempelvis normer og tillit.

Per Arne Tufte ved Statens institutt for forbruksforskning (nå ved Oslomet) kom i en rapport om svart arbeid fra 1994 med et hjertesukk over at det var lite forskning på kjøpersiden av svart arbeid, ettersom markedet ikke ville eksistert uten kjøper. For å kunne bekjempe den økonomiske kriminaliteten som svart arbeid er, er det interessant å undersøke hva det er som gjør at aktører kjøper svart arbeid. Uten å kunne vite noe om årsakene, vil det være vanskelig å bekjempe denne typen økonomisk kriminalitet. Det ønsker jeg å adressere, noe som gir problemstillingen «*hva forklarer nordmenns kjøp av svart arbeid?*». Det er her benyttet tidsseriedata fra Skatteetaten for å. Benyttelsen av tidsseriedata, hvor det er inkludert undersøkelse fra 2018, i denne oppgaven er unikt, og adresserer et hull i litteraturen.

For å kunne besvare problemstillingen er det benyttet en bred metodisk tilnærming. Først er de vanligste teoretiske forklaringene testet gjennom regresjon, før det fra resultatene av denne er utformet et eksperiment som tester det ene funnet, tid før oppstart, sammen med den vanligste forklaringen for kjøp av svart arbeid, prisforskjellen til hvitt. Det er også tenkelig at det er knyttet en del sosial ønskverdighetskjevhet til å innrømme å ha kjøpt eller å ha vurdert å kjøpe svart arbeid, ettersom det kan stride mot sosiale normer. Dette er testet gjennom et listeesperiment. Til slutt er det benyttet en eksplorerende tilnærming, med helt åpne, anonyme tekstsvaer for hvorfor aktører enten har kjøpt svart arbeid, vurdert å kjøpe svart arbeid, eller verken vurdert å kjøpe eller kjøpt svart arbeid. I undersøkelser med lukkede svar er det enkelt for respondenter å bare markere en kategori ut fra den som har utformet undersøkelsens forventninger. Med åpne tekstsvaer som her «*tvinges*» respondentene til å reflektere rundt kjøpet, noe som vil kunne gi en dypere innsikt i handlingene.

Denne oppgaven har følgende struktur: det vil i kapittel 2 forklares hvordan begrepet «svart arbeid» ofte konseptualiseres, med fokus på norsk lovgivning. Dette for å avklare hva norske myndigheter faktisk betrakter som kjøp av svart, og dermed ulovlig, arbeid. Det neste kapittelet

legger det teoretiske grunnlaget for analysen («3.0 Teori»). En viktig forklaring på kjøp av svart arbeid er «rational choice»-teori og skattemoral. Mye av denne litteraturen adresserer skatteunndragelse generelt, og mindre kjøp av svart arbeid.

Etter å ha redegjort for ulike teoretiske perspektiver på skatteunndragelse presenteres valg av metode og data («4.0 Metode og Data»). Kapitlet som følger («5.0 Resultat og analyse») er et omfattende kapittel hvor det presenteres de resultat fra undersøkelsene og resultatene analyseres. Funnene tyder på at det er et samspill mellom de to teoretiske forklaringene. Konklusjonen vil til slutt nøste sammen trådene, og problemstillingen vil besvares.

2.0 Svart arbeid som et studieobjekt

Dette kapitlet har ett formål, å forklare hva norske myndigheter anser som svart arbeid. Det er mange gråsoner når det kommer til kjøp av svart arbeid, og det er heller ikke sikkert at flere personer har den samme oppfatningen av hva som er svart. Kapitlet adresserer noen av disse gråsonene, og beskriver hva svart arbeid er.

2.1 En svart/hvit verden?

Et betimelig spørsmål er hva som er svart arbeid i befolkningens syn. Det er antageligvis et mangfold av meninger hva som er svart arbeid. Noen ting sier seg at ikke er svart arbeid. Jeg trenger ikke rapportere inn at jeg har gjort arbeid i min egen hage. Et sentralt spørsmål er imidlertid hvorvidt for eksempel vennetjenester, som bytte av tjenester, utgjør skattepliktig inntekt. Hovedregelen her er at dette ikke er skattepliktig – det er ikke skattepliktig å hjelpe hverandre (Tuft 1994, 39). Det viser seg at imidlertid at kjøpere av svart arbeid i Norge har et bevisst forhold til deres kjøp, og at de var meget bevisst på at det var svart (Andersen, Eldring og Steen 2014, 78). I tillegg fant Tuft i 1994 (40) at flertallet av tjenester som er utført av venner eller slektninger ble betalt, ettersom aktørene ikke ville skylde andre en tjeneste.

For å tilstrekkelig kunne analysere kjøp av svart arbeid er det nødvendig med en definisjon av konseptet svart arbeid, og forstå hva svart arbeid er. Ofte benyttes det overlappende begrep som «uformell sektor», «sort økonomi» etc. når det kommer til svart arbeid (Schneider og Enste 2013, 6; Andersen, Eldring, og Steen 2014, 16). Det er gjerne en enighet om hva som er svart arbeid i hvert land, men det er ingen felles definisjon. EU-Kommisjonen forsøkte i 1998 å definere svart arbeid («Undeclared Work»), og endte med en relativt bred definisjon (EU-Kommisjonen 1998). Kommisjonen viser til den store variasjonen i institusjonelle ordninger i medlemslandene, samt de forskjellige sosiale normene i landene gjør det vanskelig å finne en enhetlig definisjon (EU-Kommisjonen 1998). Definisjonen Kommisjonen endte med lyder «any paid activities that are lawful as regards to their nature, but not declared to public authorities, taking into account differences in the regulatory system of member states» (EU-Kommisjonen 1998). Dette betyr at det som kan bli ansett som svart arbeid i én stat ikke nødvendigvis vil bli ansett som det samme i en annen stat.

Like viktig som å vite hva som skal inkluderes i begrepet svart arbeid, er det å vite hva som ikke er svart arbeid (Goertz 2006, 182). Nyere norsk forskningslitteratur på svart arbeid ligger tett til EU-Kommisjonens definisjon (og deles med resten av Skandinavia og OECD-landene),

med «All lovlig aktivitet som resulterer i transaksjoner som skjules for myndighetene (Andersen, Eldring, og Steen 2014, 17). Denne definisjonen ligger også tett opp til hva det er vanlig å definere svart arbeid som: arbeid som ikke er oppgitt til myndighetene for skatte-, avgifts- og/eller arbeidsrettighetsrelaterte årsaker, når det egentlig burde vært oppgitt (Williams og Nadin 2014, 69). Disse definisjonene av svart arbeid avgrenser det til handlinger som i utgangspunktet er lovlig, men blir ulovlig når det unndras myndighetenes krav til dokumentasjon, skatter og avgifter (Pfau-Effinger 2009, 80). Å jobbe svart betyr da å ikke betale skatt av inntekt, unndra merverdiavgift ("moms"), arbeidsgiveravgift og trygdeavgift og andre avgifter.

Den norske Skatteloven er et høysensitivt tema, og gjenstand for hyppige endringer . Et resultat av dette er at definisjonen av hva som kvalifiserer til svart arbeid har endret seg over tid, og da spesifikt beløpsgrensene for når noe kvalifiserer til å måtte innrapporteres. Den nyeste forskriften lyder

(1) Når samlede lønnsutbetalinger til en person i løpet av kalenderåret ikke overstiger 1 000 kroner, er ikke dette omfattet av opplysningsplikten. Samlede lønnsutbetalinger som ikke overstiger 6 000 kroner er likevel ikke omfattet av opplysningsplikten når utbetalingen bare gjelder arbeid i tilknytning til betalerens eget hjem eller fritidsbolig (...). Overskrides beløpsgrensene etter første eller annet punktum, skal det gis opplysninger om hele beløpet (Skatteforvaltningsforskriften, § 7-2-1, 2016)

(3) Skattefrie selskaper, foreninger og institusjoner som nevnt i skatteloven § 2-32 første ledd, er fritatt fra opplysningsplikten når samlet utbetaling til en person i løpet av kalenderåret ikke overstiger 10 000 kroner. Overskrides beløpsgrensen, skal det gis opplysninger om hele beløpet (Skatteforvaltningsforskriften, § 7-2-1, 2016).

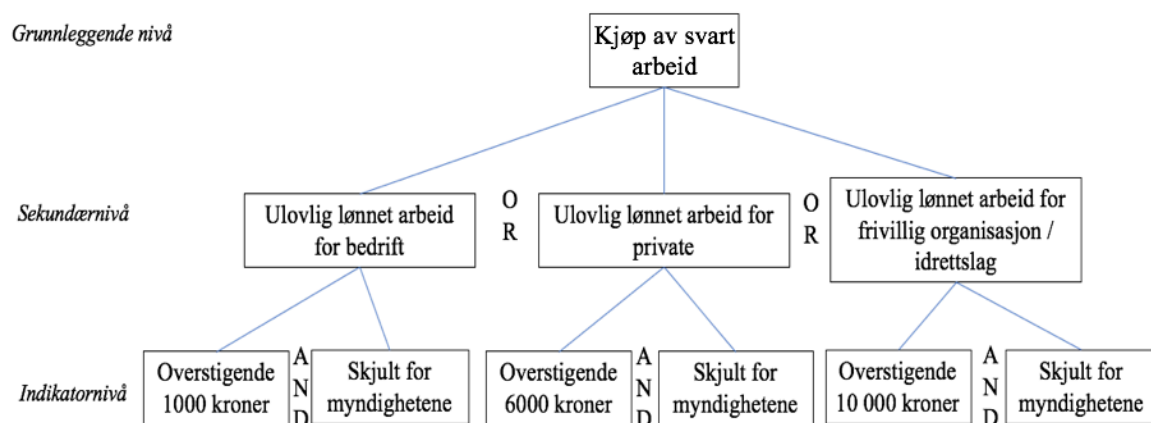
Dette betyr at det er hjemlet i §5-15 bokstavledd I i Skatteloven (1999) og i §7-13 i Skatteforvaltningsloven (2016) at beløpsgrensen for borgere bosatt i Norge dersom en potensiell skatteyder har mottatt enten kompensasjon: (1) overstigende tilsvarende 1000 kroner fra en bedrift; (2) overstigende tilsvarende 6000 kroner fra en privat familie; eller (3) overstigende tilsvarende 10 000 kroner fra en frivillig organisasjon eller et idrettslag uten å rapportere det. Det er imidlertid enkelte begrensninger også her: skatteyderen kan ikke påta seg oppdrag innenfor samme sektor som vedkommende har hovedinntekten sin fra, samt at det må vurderes at det ikke kvalifiserer til næringsvirksomhet (Skatteforvaltningsforskriften 2016).

Hvorvidt det kvalifiserer til næringsvirksomhet er et skjønnsspørsmål. Dette gir noen gråsoner hvorvidt skatteyttere kan ha endt opp med å jobbe svart, men det er derimot ikke tilsvarende gråsoner hvorvidt noen faktisk har endt opp med å kjøpe svart.

Den norske definisjonen av konseptet «Svart arbeid» kan analyseres i en struktur med flere nivå: det grunnleggende, sekundær-nivå og indikatornivå (Goertz 2006, 52). Det grunnleggende nivået i en slik struktur er det som faktisk skal forklares, den avhengige variabelen. Sekundærnivået er den konkrete linken mellom det mer abstrakte grunnleggende konseptet og målingen av dette, som er eksemplifisert med indikatornivå (Goertz 2006, 51). Dette er fremstilt i figur 1.

Tanken i logical AND er at det er flere ting som sammen er nødvendig og tilstrekkelig til å utgjøre nivået over (Goertz 2006, 40). Ettersom det er i Skatteforvaltningsforskriften lagt inn spesifikke beløpsgrenser, utgjør disse beløpsgrensene en av indikatorene. Det er imidlertid først når det skjer samtidig som det unndras rapportering (den andre indikatoren) til myndighetene at det kvalifiserer til et av sekundærnivåene. Disse to sammen er nødvendig og tilstrekkelig. I logical OR kvalifiserer det til nivået over dersom et gitt antall av disse er til stede (Goertz 2006, 41). Her er dette nivået bestående av ulovlig lønnet arbeid for én av de tre oppgitt i Skatteforvaltningsforskriften. Kjøp av tjenester overstigende disse beløpene er rapporteringspliktige, og gjenstand for andre avgifter – som feks. merverdiavgift (Spleiselaget 2017). Dette ligger da i indikatornivået, «skjult for myndighetene».

Figur 1: Oppbyggingen av konseptet «Svart arbeid»,

Min modellering, struktur fra Munck og Verkuilen (2002, 8). Logical AND / OR (Goertz 2006, 40-41) lagt inn mellom indikatorene.

3.0 Teori

I innledningen ble det presentert at det eksisterer et skille i litteraturen mellom kjøpere og tilbydere. Denne avhandlingen tar forsøk på å adressere *kjøper*-siden. Svart arbeid er billigere siden det unndras skatter og avgifter. Det gjør at teorien vil adressere skatteunndragelse generelt, men forsøkt å rettet spesifikt mot svart arbeid.

Ifølge Jon Elster (1986, 97) er av de lengst vedvarende skillelinjene i samfunnsvitenskapen debatten mellom homo economicus – rational choice – og homo sociologicus – normer. Begge perspektiv er høyst relevante for å forklare hvorfor aktører kjøper svart arbeid, og presenteres derfor i teori-delen. Rational choice-teorien kan forklare hvorfor handlingen er gjennomført, mens normene forklarer holdningene.

Kapittelet starter med å presentere noen klassiske teorier om samhandling og «collective action», for å legge et generelt rammeverk. Collective action-rammeverket har både forklaringer for hvorfor aktører kjøper svart arbeid, men adresserer også noen konsekvenser av kjøp. Den neste delen av kapittelet følger opp med rational choice-teori, med et hovedfokus på modellen for skatteetterlevelse utviklet av Allingham og Sandmo (1972). Den påfølgende delen handler om hvordan aktører ikke alltid handler rasjonelt. Det presenteres i denne delen først noen empiriske eksempler på ikke-rasjonalitet, før det legges et teoretisk grunnlag for hva det er som kan forklare denne ikke-rasjonaliteten. Alle har ikke en egen hypotese, men det er en logikk som binder flere av avsnittene sammen og samlet gir en hypotese.

3.1 Kollektiv samhandling

Aristoteles observerte «what is common to the greatest number has the least care bestowed upon it. Everyone thinks chiefly of his own, hardly at all of the common interest» (Aristoteles, Politics, Bok II kapittel 3, gjengitt i Ostrom 1990, 2). Sitatet illustrer at uten eiendomsfølelse over noe, vil mennesket behandle det uten forsiktighet. Innenfor disse rammene kan det norske statsbudsjettet forstås. Statsbudsjettet finansierer velferdstilbud som skole, vei, sykehus og lignende. Imidlertid er velferden i hovedsak skattefinansiert, og krever at befolkningen sammen bidrar til å opprettholde det gjennom betaling – etterlevelse – av skatt. Dersom aktører velger å ikke samarbeide om å opprettholde budsjettet, vil dette medføre konsekvenser for tilbudet. Garrett Hardins begrep og teori fra 1968 kan brukes til å analysere og forklare hva det er som potensielt kan skje dersom aktører velger å avvike fra samarbeid.

3.1.1 Allmenningens Tragedie

Hardins teori om «Allmenningens tragedie» har siden 1968 blitt stående som et symbol på hva som kan skje dersom det er overforbruk på fellesressurser (Ostrom 1990, 2). Fellesressurser kan være mye, men et fellestrekk er at det refererer til ressurser som er tilgjengelig for alle. Hardin selv presenterer utfordringen i form av naturressurser, ved hjelp av tilgang til et felles område for beite som rasjonelle gjeterne har tilgang til (Hardin 1968, 1244). Hver gjeter får gevinst ved å plassere flere av sine egne dyr på beite-området, men opplever kostnaden ved at andre gjeterne også plasserer sine dyr på det samme beitet. Dette medfører at den nyttemaksimerende gjeteren ønsker å plassere flest mulig av sine dyr på beitet, ettersom det gir flere fordeler til en selv mens kostnaden må deles mellom alle gjeterne (Hardin 1968, 1244; Ostrom 1990, 2). Nyten går opp, mens kostnaden forblir den samme. Problemet ligger i at alle gjeterne tenker likt, og plasserer flest mulig av sine dyr på det samme beitet (Hardin 1968, 1244). Dette fører til at «*Each man is locked into a system that compels him to increase his herd without limit, in a world that is limited. Ruin is the destination toward which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons*» (Hardin 1968, 1244).

Hardin skrev selv 30 år senere at den største feilen i artikkelen hans var å utelate ordet «unmanaged», ettersom dette gjorde at flere feiltolket hva han mente med «Allmenningens tragedie», og anvendte det på upassende konsept¹ (Hardin 1998, 684). En viktig forutsetning for Hardins Allmenningens tragedie var nemlig fraværet av en tydelig administrasjon over fellesressursen (Hardin 1998, 683). Over ti år før Hardin formaliserte begrepet «Almenningens Tragedie» identifiserte Gordon (1954) hvordan dette var relatert – gresset etterlatt på beitet er for gjeteren av ingen verdi, for det kan være spist av noen andres dyr neste dag (Gordon 1954, 124). Dette tyder på fellesgoder som en skjør ressurs, og som er avhengig av befolkningens samspill for å opprettholde den.

3.1.2 Gjeterens Dilemma²

Ostrom (1990, 3-5) formaliserte Hardins modell i et gjeterens dilemma-spill. Beitet i eksempelet ovenfor har et naturlig tak ettersom det bare er en viss mengde gress på det. Det er

---

¹ «Passende» og «upassende» konsept er et metodisk fagfelt i seg selv, se for eksempel Sartori (1970), Collier og Mahon jr. (1993). «Upassende konsept» er her anvendt ettersom det er Hardins egen betraktning.

² Spillteorien presentert her er nøyaktig det samme som hva som er kjent som fangens dilemma. Eksempelet benyttet er imidlertid gjeterne, ergo gjeterens dilemma.

dermed bare en viss mengde dyr som kan beite på engen i løpet av sesongen og være velfødd. Dette antallet kan kalles L , i henhold til Ostroms begrepsbruk (1990, 4).

I et slikt spill med to aktører, vil samarbeids-strategien være å dele ressursen likt mellom seg, altså $L/2$ for hver gjeter. «Defect»-strategien her er å sende så mange dyr som vedkommende tror det er mulig å få solgt med profitt ved slutten av sesongen, forutsatt at dette antallet er større enn $L/2$. Ved å samarbeide vil begge gjeterne oppnå ti enheter med profitt, mens dersom begge «defecter» vil det ende med null i profitt (Ostrom 1990, 4). Dersom en begrenser seg til $L/2$, mens den andre ikke gjør det, vil den som begrenser seg tjene ni enheter (-1), mens den som ikke gjør det vil ha tjent elleve (+1). Den beste strategien for begge gjeterne vil være å samarbeide, dernest individuelt la sine dyr overbeite engen. For at utfallet skal være Pareto-optimalt velges det en strategi som ikke gir mer nytte for én aktør på bekostning av andre aktørers nytte (Ostrom 1990, 5). Dette representeres ved samarbeids-strategi i gjeternes dilemma. Gjeternes dilemma er et ikke-kooperativt spill hvor gjeterne har fullstendig informasjon om de forskjellige potensielle handlingene og de påfølgende utfallene (Ostrom 1990, 4). Usikkerheten i å ikke vite hva andre velger gjør at den individuelt rasjonelle vil være å ikke samarbeide, som leder til en likevekt som er det tredje beste utfallet for begge gjeterne – ingen profitt (Nash jr. 1951, 288; Ostrom 1990, 5). Likevekten dette rasjonelle valget leder til kalles et «Pareto-inferior» utfall, optimalt for ingen av aktørene (Ostrom 1990, 5). Paradokset i denne strategien er at individuelt rasjonelle valg leder til et kollektivt irrasjonelt utfall (Ostrom 1990, 5).

Skattlegging er å betale noe inn heller enn å trekke ut, som i gjeternes dilemma. Gjeternes dilemma er dermed ikke direkte overførbart til etterlevelse av skatt, men flere paralleller kan trekkes. Det er mulig å konseptualisere gjeternes dilemma som et spill mellom to skatteyttere. Forstått som dette vil den felles ressursen være det offentlige tilbudet, og overbeiting blir unndragelse. Aktører som unndrar skatt bryter de pareto-optimale forholdene ved at ærlige skatteyttere må betale ekstra for å kompensere for manglende bidrag av uærlige skatteyttere. Denne betalingen kan skje ved på to måter, direkte og/eller indirekte. Dersom det ansees at det skjer direkte, er det ved at ærlige personer må betale ekstra skatt for å kompensere for det andre har unndratt. Det indirekte tapet representeres ved reduserte velferdstilbud, eller ved manglende pareto-forbedring ved stillstand i nivåene av velferdstilbudet.

En bindende kontrakt mellom gjeterne kunne ha løst mye av problemet (Hardin 1998, 684; Ostrom 1990, 4). Dersom gjeterne anser denne kontrakten som legitim, vil gjeter 1 regne med gjeter 2 vil få en reaksjon dersom kontrakten brytes. Dersom gjeter 2 vurderer å bryte kontrakten, vil dette avhenge av hva hen ser som muligheten for å bli avslørt, samt hva vedkommende forventer reaksjonen fra gjeter 1 vil være (Ostrom 1990, 4). Kontrakten ligger implisitt i skattemonopolet, samt i den forståelsen og holdningen om at velferdsstaten skapes sammen.

Kontrollvirksomhet hjemlet i skattemonopolet er ikke alltid tilstrekkelig for etterlevelse. Det beste utfallet i et pareto-optimalt utfall vil være for begge parter å samarbeide, altså i dette tilfellet for skatteyterne å betale korrekt skatt, ved å kjøpe hvitt arbeid. Dette avhenger av at skatteyterne innser at midlene går til en felles pott, som sammen kan skape mer velferd enn individet ville klart alene. På den andre siden er det bare en liten andel som kjøper svart. En rasjonell skatteyter kan dermed anse det som mindre problematisk for vedkommende å kjøpe svart og unndra skatt, ettersom de fleste andre faktisk betaler sin skatt.

Ideelt sett hadde det verken vært behov for verken kontroll eller kontrakter for etterlevelse. Det beste hadde vært dersom alle bidro med midler ved kjøp av hvitt arbeid og etterlevelse. Et signifikant problem når det kommer til gruppetenkning er imidlertid å få individer til å bidra likt til det felles godet når interessene er sammenfallende (Olson 1965, 1). Olson (1965, 2) hevdet at *unless the number of individuals is quite small, or unless there is coercion or some other special device to make individuals act in their common interest, rational, self-interested individuals will not act to achieve their common or group interests*. Når godet er oppnådd, er det færre insentiver for å bidra til å opprettholde godet dersom aktører ikke kan ekskluderes fra tilgang til godet (Ostrom 1990, 6).

Kjøp av svart arbeid passer bra til hva som kalles «free-riding»-problematikken, eller «gratispassasjer»-problematikken. Gratispassasjerer er en individualistisk tankegang hvor aktørene ønsker å nyte uten å måtte yte. Dette kan knyttes til Allmenningens tragedie. Dersom ingen av individene vil bidra til opprettholdelse av felleskapets goder, vil det ikke være grunnlag for tilbudet, og det vil falle sammen – likt som likevekten overbeitingen skapte. Dette fører til at alle havner der en ikke ønsker, hvor godet ikke blir produsert. Det er ikke mulig å hente ut ressurser direkte fra denne felles potten på samme måte som i Hardins eksempel, men å kjøpe svart arbeid kan på mange måter sammenlignes. Dersom det unndras midler, vil det gå

ut over andre skatteyttere, som indirekte vil få mindre penger til rådighet gjennom reduserte tilbud fra staten. Potensielt vil dette også føre til at ærlige skatteyttere må betale mer enn de ville gjort ellers. Som nevnt i innledningen utgjør svart arbeid flere milliarder kroner, noe som med merverdiavgift og skatt på inntekt igjen ville ført til milliarder kroner til bruk på statlige tilbud.

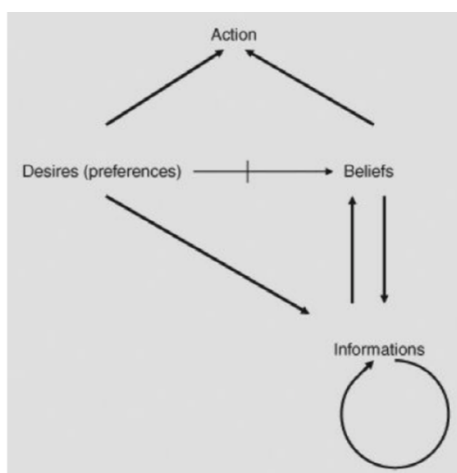
Heldigvis følger de fleste en lovlydig strategi og kjøper hvitt, og bidrar dermed til fellesskapet. Dette kan tyde på at aktører har innsett at det er bedre rasjonelt kollektivt å samarbeide enn å avvike. Det var likefullt 10 % i 2018 som hadde kjøpt svart arbeid de siste to årene (Ruud 2018). Disse gratispassasjerene har tatt midler vekk fra fellesskapet, og hindret at den felles ressursen – velferdstilbudet – kunne blitt bedre.

3.2 Rational Choice

Flere av handlingene i allmenningens tragedie og i gjeterens dilemma er drevet av «rational choice»-teori. Rational choice ser på samfunnet som et resultat av aggregerte rasjonelle handlinger fra individene (Becker 1968). Teorien om rational choice er konseptualisert som en normativ teori – hva en bør gjøre for å oppnå målene på best mulig måte –, men den sier ingenting om hva målene bør være (Elster 1986, 1). Det den derimot inneholder, er begrensninger på handlingsrommet individer har. Hver aktør har forskjellige valg vedkommende kan ta, med påfølgende konsekvenser. Det er ikke gitt at konsekvensen vil skje, og aktøren må balansere denne sannsynligheten opp mot forventet nytte – altså nyttemaksimering –, basert på preferansene for utfall vedkommende innehar (Elster 1991).

3.2.1 Elsters modell for rasjonelle valg

Samfunnsforsker Jon Elster utviklet en standard-modell for rasjonelle valg. Modellen består av fire elementer: adferd/handling, preferanser, tro og informasjon (Elster 2009, 264).

Figur 2: Elsters modell for rasjonell handling (2009).

Handling her er valget om å kjøpe svart, og dermed unndra skatt. Pilene i diagrammet representerer kausalitet og optimalitet (Elster 2009, 264). Det rasjonelle menneskets handling er et resultat av preferanser og tro. Preferansene i rational choice-teori er eksogene til modellen, og tas for gitt (Elster 2009, 265). De kan endres, men de er ikke et resultat av noen optimeringsoperasjon (Elster 2009, 265). Preferanser her er representert ved ønsket om å ha mer penger disponibelt, og på den måten øke egen velstand. Tro har ingen direkte effekt av preferansene til aktørene. Å *ønske* å øke egen velferd har ikke sammenheng med hvorvidt aktøren tror at vedkommende kan unngå å bli oppdaget. Tro henger derimot tett sammen med informasjon. Hvilken informasjon aktørene har tilgjengelig, for eksempel hvor sannsynlig det er at vedkommende blir tatt for å kjøpe svart arbeid, påvirker om aktøren anser det er trolig om vedkommende blir oppdaget dersom det kjøpes svart.

Hva som er det optimale valget for agents handling er også påvirket av hvilke kostnader som er knyttet til informasjonsinnhenting i forkant av handlingen (Elster 2009, 266). Jo flere «hinder» de potensielle kjøperne må gjennom før de kan kjøpe hvitt, jo mer rasjonelt vil det være for dem å slutte å søke informasjon (Elster 1986, 2). Arbeidere i det svarte arbeidsmarkedet har mindre reguleringer knyttet til å innleie enn den som tilbyr det hvite arbeidet. Aktører vil dermed være mer tilbøyelig til å velge det svarte tilbudet, jo flere reguleringer det er knyttet til informasjonsinnhenting (Schneider og Enste 2000, 84).

Det er en bred oppfatning blant dem som har kjøpt svart arbeid at dette arbeidet kunne gjøres innenfor en kortere tidshorison enn det hvite (Tuft 1994, 56). Individene i Norge oppfatter svart arbeid som «raskt og billig» (Andersen, Eldring og Steen 2014, 82). Dette, sammen med hindre som for eksempel byggesøknader, vil gjøre at det er trolig at folk velger svart arbeid som en strategi for å få arbeidet gjort uten å måtte bruke mer tid og energi på det. Fra dette utledes da to hypoteser:

H1: Aktører kjøper svart arbeid siden det er for høye kostnader tilknyttet informasjonsinnhenting som kreves for hvitt arbeid

H2: Aktører kjøper svart arbeid av tidsperspektivet, ettersom det er antatt at dette kan gjøres raskere

3.2.2 Allingham og Sandmo-Modellen

Skatteunndragelse som fagfelt ble i moderne tid startet av Michael Allingham og Agnar Sandmo utviklet i 1972 «portfolio-modellen» (AS-modellen), som er basert på Beckers (1968) «simple model of rational crime»-modell (SMORC) (Allingham og Sandmo 1972; Alm 2012, 60; Sandmo 2012). Deres modell bygger på rational choice-teorien, og anser skatteyteren som en rasjonell person som har to mulige strategier når det kommer til skatteetterlevelse (Allingham og Sandmo 1972, 324). Det trygge valget er å følge loven, og oppgi hele inntekten til beskatning. Alternativet er at skatteyteren gambler og går inn i et strategisk spill med skattemyndighetene som «motstander». Hvor mye vedkommende oppgir til beskatning består da utelukkende av sannsynligheten for å bli avslørt, samt den potensielle straffen (Allingham og Sandmo 1972, 324). Dersom skatteyteren velger denne strategien, er etterlevelse å anse som bare avhengig av avsløring og straff (Allingham og Sandmo 1972, 338). Økte kontroller og økte straffer vil være positivt korrelert med økt etterlevelse.

Allingham og Sandmos underliggende modell er bekreftet i flere empiriske studier. Pommerhene og Weck-Hahneman finner eksempelvis en signifikant effekt av antall kontroller på etterlevelsen i Sveits - kantonene med høyest antall kontroller var også de kantonene med høyest etterlevelse (Pommerehne og Weck-Hannemann 1996, 164) Alm, McClelland, og Schulze (1992) benytter en eksperimentell tilnærming, og finner gjennom flere eksperimenter at aktører betaler skatt ettersom de overveier sannsynligheten for å bli avslørt som stor, noe som når kombinert med straffen for å unndra gjør at aktører etterlever. I tillegg etterlever også aktører siden de verdsetter de offentlige godene som skattebetaling medfører (Alm, McClelland, og Schulze 1992, 36). Bergman og Nevarez (2006, 819) bruker data før og etter boksettersyn, og finner at for moderate jukseere er effekten av kontroller signifikant positivt korrelert med høyere etterlevelse. Riktignok var det ingen signifikant effekt på hardbarkete skatteunndragere («entrenched cheaters») (Bergman og Nevarez 2006, 819). Alm, Jackson, og McKee (1992) gjennomfører en rekke laboratorieeksperimenter for å bekrefte de teoretiske antagelsene i standardmodellen. Imidlertid klarte de bare å delvis påvise de teoretiske modellene til Allingham og Sandmo (1972). Andre studier har derimot funnet en sterk sammenheng. Wahl, Kastlunger, og Kirchler (2010) finner i sine eksperimenter en sterk effekt av kontroll og straff. Videre finner Alm, Sanchez, og De Juan (1995) gjennom et eksperimentelt design at kontroll og straff er komplementære, men med en sterk samlet effekt. Straffer er bare et effektivt verktøy i kombinasjon med høy sannsynlighet for å bli oppdaget – som er det modellen til Allingham og Sandmo også tilsier. Flere forskningsartikler finner altså en

signifikant sammenheng mellom kontroller og straffers effekt på etterlevelse, selv om kanskje styrken noen ganger blir debattert (Dubin, Graetz, og Wilde 1990).

Modellen er testet empirisk i Norge. Norges Handelshøyskole (NHH) og Skatteetaten gjennomførte sammen et felteksperiment i 2012 rettet mot norske skatteyttere som det var mistenkt at hadde underrapportert utenlandsk formue og inntekt (Bott et al. 2017). Nøkkelen her ligger i at Skatteetaten, gjennom bilateralt internasjonalt samarbeid, hadde tilgjengelig data for flere av skatteyterne i denne risikogruppen. Behandlingene som ble benyttet kan i hovedsak deles i fire grupper: kontroll-gruppe som ikke fikk brev, én gruppe som fikk en standard påminner uten noen ytterligere behandling, én gruppe fikk brev som var ment å øke sannsynligheten for at skatteyterne skulle bli avslørt (detection group), og en gruppe som fikk brev som spilte på de moralske årsakene for skattlegging (moral group) (Bott et al. 2017, 8).

For gruppen som fikk et brev som kunne tolkes til økt fare for avsløring var det en større, signifikant andel som innrapporterte utenlandsk inntekt neste år i forhold til de tre andre gruppene (Bott et al. 2017, 16). I tillegg tyder det også på at brevet har ført til en signifikant endring i oppfatningen til skatteyterne, ettersom en større andel av dem som fikk avsløringsbrevet enn dem som fikk standard-brevet rapporterte inntjening også det følgende året (Bott et al. 2017, 19). En påminnelse om at aktørene kunne avsløres hadde dermed en positiv effekt på etterlevelse, også i flere år enn bare det påfølgende. Dette indikerer at mekanismene som Allingham og Sandmo (1972) mente forårsaker skatteunndragelse også opererer i Norge. Dersom individer anser faren for å bli tatt i å kjøpe svart arbeid som stor, er dette noe som vil kunne skape en endring i oppfatningen som vil holde seg over lengre tid. Det moralske brevet hadde også en effekt, som vil bli adressert senere.

Det er dermed grunn til å tro at Allingham og Sandmos modell har effekt også blant norske kjøpere av svart arbeid. Aktører som har kjøpt svart arbeid anser sannsynligheten for å bli oppdaget for kjøp av svart arbeid som liten, og velger derfor det kostnadsbesparende alternativet. Basert i Allingham og Sandmos (1972) modell, samt den flora av forskningslitteratur som støtter denne, utleder jeg følgende to hypoteser:

H3: Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten

H4: Aktører kjøper svart siden de forventer å spare penger

3.2.3 Begrensninger ved de økonomiske rasjonalitetsmodellene

Det er dyrt for aktører å følge «collective action» frivillig (Rothstein 1998, 124), noe som gir sterke insentiver for aktører å freeride, og ikke bidra. Selvsentrerte og nyttemaksimerende aktører har lite insentiver for å bryte med denne forutsetningen. Dersom nordmenn hadde vært fullstendig økonomiske rasjonelle hadde alle for eksempel i det minste *vurdert* å kjøpe svart arbeid, ettersom de vil overveie hvorvidt de slipper unna med det. Imidlertid er andelen nordmenn som har vurdert å kjøpe svart arbeid, på under 10 % i 2018 (Ruud 2018).

Et annet eksempel på ikke-rasjonalitet er hvorfor aktører stemmer i nasjonale valg (Elster 1991, 114). Det er lave kostnader knyttet til å stemme, men sannsynligheten for at din stemme er den avgjørende er meget liten, noe som skulle tilsi at komplett rasjonelle mennesker heller gjorde noe annet enn å stemme (Elster 1991, 115). Siden det er hemmelig valg kan aktører også bare si at de stemte, og det er ingen som har muligheten til å undersøke dette, om dette skulle gi noen nytte. Likevel var det hele 78 % av Norges befolkning som stemte ved Stortingsvalget i 2017, samme nivå som i 2013 (Valgdirektoratet 2018). Med over 2,9 millioner gyldige stemmer er det ikke rasjonelt for aktører å avgi stemme, ettersom det er svært lite trolig at deres stemme vil være avgjørende.

Eksempelene over indikerer at rational choice-teori ikke alltid klarer å forklare hvorfor aktører bryter teorien om nyttemaksimering. Imidlertid er det flere som ikke ønsker å gi opp rational choice-teorien, og bygger altruisme inn i modellen (Rothstein 1998, 125). For eksempel: om jeg har en sjokolade, og jeg finner glede i at en kollega får en positiv opplevelse, er det rasjonelt for meg å tilby sjokoladen til vedkommende. Dette tømmer ifølge Mansbridge (1990, 90) imidlertid teorien for all dens forklaringskraft, og gjør den analytisk meningsløs. Hvis et konsept vil kunne inkludere alle tilfeller i en kategori, vil det ikke lenger klare å forklare fenomenet (Etzioni 1988). Rational choice-teori klarer dermed ikke forklare hvorfor fenomen oppstår, bare hvorfor de blir opprettholdt (Rothstein 1998, 123). Dette gjør at det er hensiktsmessig å gjøre et skille mellom den presenterte rational choice teorien og skattemoral, som er årsaker som potensielt kan forklare hvorfor aktører ikke opptrer rasjonelt (Torgler og Schneider 2007, 444). Dette inkluderer normer, tillit og holdninger (Andreoni, Erard og Feinstein 1998; Torgler og Schneider 2007, 444).

3.3 Skattemoralens påvirkning

Lenge var det antatt at Allingham og Sandmos modell klarte å fange all variasjon i skatteunndragelsen. Imidlertid er aktørers atferd mer komplisert enn økonomisk teori tilsier. Allingham og Sandmos modell undervurderer for eksempel aktørers holdning til unndragelse, altså deres skattemoral (Andreoni, Erard, og Feinstein 1998). Aktører lever ikke i fullstendig rasjonalitet. I en verden hvor mennesket lever i fullstendig i rasjonalitet ville jeg ikke kunne lagt igjen lommeboken min på arbeidsplassen dersom jeg skulle hente meg en kopp kaffe, i frykt for at noen vil stjele den. Jeg hadde ikke lagt ut penger for en venn dersom hen hadde glemt lommeboken, siden det ikke er sikkert at vedkommende vil betale tilbake. Likevel tenker jeg ikke over at lommeboken min ligger på arbeidsplassen, og jeg legger gjerne ut penger for venner. Hva er det som kan forklare at jeg, og andre, bryter disse rasjonelle forutsetningene?

Det vil først i denne delen av kapittelet presenteres noen eksempler på ikke-rasjonell oppførsel. Deretter forklares det hvordan moral, normer og tillit påvirker folks holdninger og dermed handlinger.

3.3.1 Eksempel på aktørers ikke-rasjonelle oppførsel

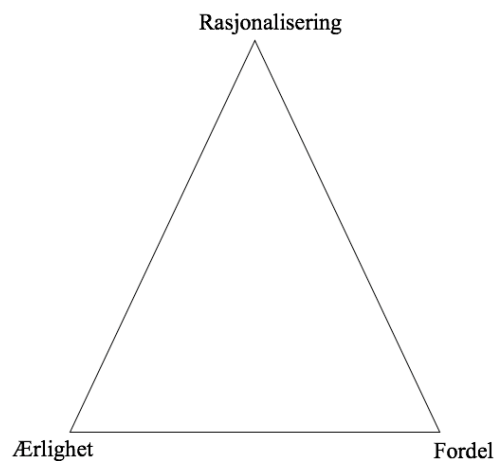
At aktører ikke alltid handler som tradisjonell nytteteori tilsier er bekreftet gjennom eksperimenter. Mazar, Amir og Ariely (2008) gjennomførte for eksempel en rekke eksperimenter på MIT for å se hvorvidt folk var ærlige. Deres funn tyder på at aktørers handling er betydelig mer komplisert enn det som den rasjonelle SMORC/AS-modellen skulle tilsi. Handlinger er i stor grad drevet av en indre psykologisk konflikt, mellom det å se på seg selv som en ærlig person opp mot fordelene aktøren kan oppnå ved å unndra (Mazar, Amir, og Ariely 2008, 634). Når disse to lystene møtes balanseres de av selv-rasjonalisering (Ariely 2012, 27; Pickhardt og Prinz 2013, 13).

Mazar, Amir og Ariely (2008) gjorde seks forskjellige eksperimenter med frivillige studenter fra MIT i USA. Studentene ble bedt om å løse en rekke oppgaver i et skjema, med økonomisk insentiv for hver korrekte oppgave vedkommende løste korrekt. En gruppe ble kontrollert, den andre gruppen fikk beskjed om å ødelegge skjemaet uten at noen andre fikk se det, og dermed ha muligheten til å selvrapporere. Det viste seg at i snitt hadde den gruppen som hadde mulighet til å jukse løst flere oppgaver enn gruppen som ble kontrollert (Mazar, Amir, og Ariely 2008, 636). Ettersom forutsetningene var tilnærmet like, så vil det bety at gruppen som hadde mulighet til å jukse gjorde nok akkurat dette – men bare litt (Ariely 2012, 23). Jukset var

robust under forskjellige forutsetninger, for eksempel forskjellig informasjon om hvor mange oppgaver som var vanlig å løse, hvorvidt det var spor etter juks eller ikke, samt – interessant nok – dersom den potensielle økonomiske belønningen var større. Dersom den økonomiske belønningen var større, ville insentivene for å lyge for å oppnå en større inntjening være kraftigere, i henhold til Beckers SMORC (Mazar, Amir og Ariely 2008, 637).

I forrige avsnitt ble det presentert at deltagerne i eksperimentet valgte å rasjonalisere handlingen ved å bare legge på litt ekstra, men ikke så mye. Dette gjenspeiler seg i hverdagslige situasjoner. Det er gjerne enklere å ta en penn fra en kollega enn det er å ta penger for å kjøpe en ny penn til seg selv. Handlingen å ta pennen er på mange måter den samme som å ta pengene, men det sees på som mer graverende å ta pengene. Rasjonaliseringen som leder oss til å ta pennen heller enn pengene er utfall av psykologiske forklaringer Ariely kaller «the fudge triangle» (2012, 27). Triangelet er et resultat av konflikten mellom ærlighet og fordeler, som leder til rasjonalisering (Pickhardt og Prinz 2013, 13). Ifølge Mazar, Amir og Ariely tyder dette på at aktørene tillater seg selv en viss grad av juks, og benytter mekanismer for å rasjonalisere dette slik at de fremdeles kan ha et positivt selv bilde (2008, 642). Aktørene jukset litt, men ikke mye.

Figur 3: «The Fudge Triangle»

Rasjonalisering som et utfall av samspillet mellom ærlighet og fordel. Fra Mazar, Amir og Ariely (2008).

3.3.2 Moralsk påminner

I eksperimentene til Mazar, Amir og Ariely var det imidlertid en gruppe som ikke jukset. De forsøkte en moralsk stimuli i forkant av eksperimentet, som de Ti Bud eller universitetets æreskodeks, for studentene før de løste oppgavene. Gruppen som fikk denne påminneren var ikke forskjellig fra kontrollgruppen (Mazar, Amir, og Ariely 2008, 636). Moralske begrunnelser er også empirisk vist blant norske skatteyttere har en positiv funksjon på å få ned

skattegapet i Norge. Bott et al. (2017) eksperiment ved NHH hadde som nevnt et moralsk behandlings-brev.

Brevteksten som appellerte til det moralske medførte at de gjennomsnittlige beløpene innbetalt av skatteyttere med utenlandsk inntekt var betydelig høyere (Bott et al. 2017, 16). Dette betyr at de to spesifikke behandlingene benyttet i eksperimentet hadde forskjellige effekter. Brevet som var ment å øke sannsynligheten for straff hadde en størst effekt på den ekstensive marginen, altså andelen som rapporterte. Brevet som var ment å spille på moralske begrunnelser for skattlegging hadde størst effekt på den intensive marginen, beløpene betalt (Bott et al. 2017, 16). I motsetning til brevet med økt sannsynlighet for kontroll hadde ikke brevet med moralsk begrunnelse samme effekt i et langtidsperspektiv (Bott et al. 2017, 19).

3.3.3 Normer

At moral har en effekt på etterlevelsen blant nordmenn er ikke overraskende. Nordmenn er et høyst normdrevet samfunn (Gelfand et al. 2011, 1103). De fleste nordmenn har for eksempel hørt om konseptet «janteloven», og enhver innflytter til Norge vil møte dette konseptet raskt. Janteloven, skrevet ned av Aksel Sandemose i 1933, er et glimrende eksempel på sosiale normer. Janteloven tilsier at man ikke skal tro at man er bedre enn noen andre – du skal ikke skille deg ut (Sandemose 1933, 85). Ved å gjøre noen av jantelovene er det brudd på normene som regulerer samfunnet, og en sanksjon vil følge (Elster 2015, 349). I norsk kontekst vil det være tenkelig at det berømte «bygdedyret» vil vekkes, og aktøren som har gjort den sosialt uakseptable handlingen kan forvente seg en solid mengde baksnakking og sladder.

Janteloven er et eksempel på en *sosial* norm, men normer kan forklares på flere nivå: personlig, sosialt og nasjonalt (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 271-218; Bobek, Hageman, og Kelliher 2013, 452). De individuelle, eller personlige, normene er de internaliserte standardene for oppførsel. Disse er påvirket av aktørens eget private nettverk, som familie (Pickhardt og Prinz 2013, 13). Dette er egne normer relatert til egoisme og verdier, og er ikke utfallsorienterte da de gjerne er følelser knyttet til skam eller skyld. Normer er da ansett som noe individer rasjonaliserer for å overkomme en mental barriere (Elster 1991, 112). Eksempelvis internaliserte selvstendig næringsrivende og folk i privat sektor i USA personlige normer om selvbeskyttelse av inntekt, som ledet til lavere skattemoral og høyere unndragelse (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 218). Et annet eksempel er Bobek, Hageman, og Kelliher (2013), som gjennomførte en stianalyse hvor de fant at personlige normer er det som har størst direkte påvirkning på etterlevelsen av skatt.

Personlige normer har dermed en effekt på etterlevelse. Nasjonale lover gir personlige normer, og har en direkte påvirkning på legitimiteten tildelt statlige institusjoner. Gjenforeningen av Vest-Tyskland og Øst-Tyskland tilbyr et interessant tilfelle av normers effekt på skattemoral og etterlevelse. Skattemoralen var betydelig høyere i Øst-Tyskland før sammenslåingen (Torgler 2007, 227). Interessant nok sank denne moralen etter gjenforeningen med Vest-Tyskland etter en syvårsperiode. Torgler maner imidlertid til forsiktighet når det kommer til å tolke dette som at kommunisme medfører høyere skattemoral ettersom det også er andre faktorer som forklarer den høyere skattemoralen (2007, 229), og det er heller ikke intensjonen her å oppfordre til å innføre kommunisme for å bekjempe svart arbeid. Eksempelet er utelukkende ment å vise hvordan personlige normer formet av lover har en effekt på skatteetterlevelsen.

Hva aktører opplever som rett og galt er en viktig forklaring når det kommer til handlinger, for eksempel å kjøpe svart arbeid. De nordiske landene skiller seg signifikant ut fra resten av verden med høyere respekt for lover, ut fra en personlig norm om å ikke bryte loven (Delhey og Newton 2005, 321). Likevel blir det kjøpt svart arbeid. Det er trolig at dette kan skyldes de personlige normene, med aktører som har lavere respekt for lover. Fra dette utledes det hypotesen

H5: Respekt for lover representerer en personlig norm, og kjøp av svart arbeid i Norge skyldes lavere respekt for lover hos kjøperne sammenlignet med resten av befolkningen

3.3.4 Sosiale normer

For at en norm skal være sosial må den tilfredsstillende to kriterier (Elster 1989, 99): den må være delt av andre aktører, og den må være i det minste være delvis opprettholdt av andre aktørers subjektive oppfatning om handlingen er moralsk rett eller gal. Aktørens sosiale gruppe håndhever normene, ved å enten gi sosial aksept for en handling eller ikke (Elster 2015, 349). En norm kan da forstås som «regler og standarder som er forstått av medlemmer av grupper, og som forbedrer eller begrenser sosial adferd uten påvirkning fra lover og regler» (Cialdini og Trost 1998, 155). Dette betyr at aktørene har en referansegruppe – sin sosiale gruppe – som definerer akseptabel handling og kan sanksjonere aktøren som bryter normen (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 218). En sosial norm er altså noe som tilsier at en handling skal gjennomføres – eller ikke gjennomføres – siden det er det sosialt aksepterte å gjøre. Dersom jeg deler kjøkkenområde med flere, vasker jeg opp etter meg, siden det kan være at andre skal bruke det

samme beite. Det rasjonelle ville vært å la det ligge til nestemann, ettersom jeg kan anse det som mer nytte for meg selv å få gjort mer arbeid.

Kostnad kan dermed ikke alene tolkes som et økonomisk syn, ettersom sosiale stigma kan spille en rolle (Gordon 1989, 798). Elster mener det finnes en rettferdighetsnorm, som tilsier aktører bare internaliserer normer som driver samarbeid dersom andre samarbeider (2015, 112). Porcano og Price (1993) finner også at aktører er mer trolig til å etterleve dersom det følger en sosial sanksjon, i tillegg til potensiell straff. Dufwenberg og Nordblom (2018, 20) finner tilsvarende gjennom et eksperiment i Sverige, og finner det er mer skamfølelse knyttet til å unndra skatt dersom naboer oppdager dem. Alm, McClelland, og Schulze (1999, 164) finner gjennom en eksperimentell tilnærming at når den sosiale normen er å unndra skatt, vil etterlevelsen være tilnærmet fraværende. Den psykiske kostnaden for å ikke etterleve normene stiger ettersom aktøren føler seg mer i utakt med resten av samfunnet (Gordon 1989). Dersom aktører føler at det er en vanlig handling i nabolaget å kjøpe svart, vil ikke vedkommende være den som skiller seg ut i nabolaget. Fra dette utledes det hypotesen

H6: Aktørers kjøp av svart arbeid i Norge skyldes en holdning om det er den vanlige handlingen i nabolaget

Svart arbeid i personlige og sosiale nettverk er ofte sett på som en privat affære som staten ikke har noe å gjøre med (Pfau-Effinger 2009, 92). Ofte er det sett på som en tillitserklæring til hverandre, hvor det forventes gjenyttelse på et senere tidspunkt. Aktører føler seg lite forpliktet til å betale skatt på denne typen tjenester (Pfau-Effinger 2009, 92). Svart arbeid skyldes gjerne uformelt kontaktnettverk, og sees ofte på som vennetjenester (Gërkhani 2004, 274). I tillegg hevder aktører som har begått skatteunndragelse også oftere å vite om andre skatteunndragere oftere enn aktører som ikke har begått skatteunndragelse (Porcano 1988, 59). Dersom det er den vanlig oppfatningen i personlige nettverk at det kjøpes svart, er det mer trolig at det kjøpes selv, ettersom «alle andre gjør det». Andersen, Eldring og Steen finner at blant norske kjøpere av svart arbeid går kontakten med tilbydere gjennom venner, hvor svart arbeid er kjøpt av «en venn av en venn» (2014, 81). Som en deltager i en norsk fokusgruppe sa det: «Du setter ikke på oppslagstavla på jobben at du er ute etter sort snekker, men spør i kantina osv.» (Andersen, Eldring, og Steen 2014, 81). Fra dette utledes det hypotesen

H7: Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekretsen som også har kjøpt svart

3.3.4 Tillit

Hovedgrunnen til at jeg føler meg komfortabel med ovennevnte eksempel å la lommeboken min ligge på arbeidsplassen min hvis jeg går ut av rommet, har mer enn noe annet å gjøre med tillit. I dette eksempelet er det tilliten jeg har til at mine kolleger ikke stjeler fra meg. Tillit er en antagelse om andre (Elster 2015, 337). Uten tillit, ville samfunnet stoppet opp. Dersom gjeterne hadde tillit til at den andre ikke ville overbeite, ville også en bindende kontrakt vært overflødig. Tillit er dermed en viktig forklaring i spørsmålet om å etterleve eller ikke (Murphy 2004, 188).

Scholz og Lubell (1998, 399) skiller mellom to typer tillit: vertikal tillit og horisontal tillit. Vertikal tillit er mellom borgerne og myndighetene, mens horisontal tillit er mellom borgerne seg imellom – og som gjør at jeg kan etterlate lommeboken min. Tillit ligger i å stole på andre aktørers motivasjon og ærlighet (Scholz og Lubell 1998, 400). I dette vil det ligge en fare ved å kjøpe hvitt arbeid, ettersom aktører ikke har en garanti om at naboen vil kjøpe hvitt, og bidra med det samme. Etterlevelse er dermed en farefull strategi: borgere forventer å få noe igjen for etterlevelsen, men risikerer at den felles godet ikke blir så bra som det kunne ha blitt, ettersom naboen ikke har bidratt. Dette stemmer med forskningen til Bicchieri og Xiao (2009). De finner gjennom en rekke diktator-eksperiment at forventningen om hva andre kommer til å gjøre har en signifikant påvirkning på egen oppførsel.

Det er flere empiriske bevis på at tillit til andre aktører påvirker etterlevelse. Hammar, Jagers, og Nordblom (2008, 244) fant at aktører i Sverige med lavere tillit til andre skattebetalere var mer trolig til å ville unndra skatt. Dersom aktørene hadde tillit til at andre betalte korrekt skatt, ville man selv også betale korrekt skatt. Tillit til andre mennesker og myndigheter har også en signifikant påvirkning på etterlevelsen av skatt, selv etter å ha kontrollert for personlige normer og risikoen for å bli avslørt ved å unndra skatt (Scholz og Lubell 1998, 411). Dette stemmer med funnene i Yamagishi (2001). Han forsker på tillit blant individer, og finner at aktører med lav grad av horisontal tillit er mer skeptiske av natur (Yamagishi 2001, 139). Rothstein (2005, 93) finner i sin studie en sammenhengen mellom effekten av tillit, normer, og nettverk på etterlevelse, og sluttresultatet vil da være økte skatteinntekter.

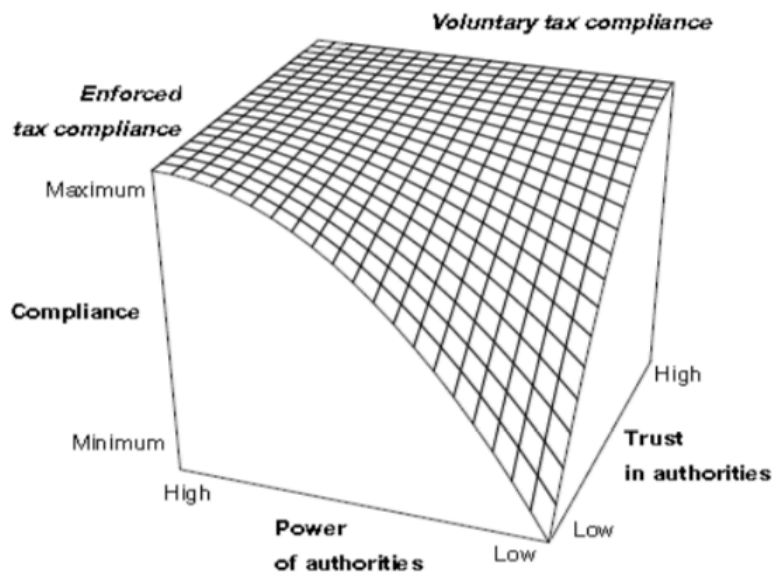
Det er dermed mye som tyder på at det er en sammenheng mellom tillit og etterlevelse. Det kan være at aktører ikke ønsker å være den som sitter igjen med svarteper, ettersom de tror at alle andre også unndrar skatt. Dersom nordmenn antar at andre ikke betaler den skatten de skal, er man mer trolig til å ville unndra selv også. På bakgrunn av teorien og de omfattende empiriske bevisene, utledes da hypotesen:

H8: Aktører i Norge kjøper svart arbeid som følge av en lavere horisontal tillit til andre borgeres etterlevelse

3.3.5 Tillit x makt – Slippery slope rammeverk

Den horisontale tilliten presentert i forrige avsnitt henger tett sammen med vertikal tillit. Et eksempel for å illustrere dette kan være medlemskap i en golfklubb (Scholtz og Lubell 1998, 400). Medlemskap i golfklubben kan være betinget av å betale både et beløp for å registrere seg som medlem, samt en årsavgift for å forbli medlem. Dette medlemmet blir med i golfklubben med forventningen – basert i tillit – til at ledelsen i klubben vil opprettholde tilbudet klubben tilbyr (den vertikale tilliten) og en forventning – tillit – om at de andre medlemmene vil betale sin årsavgift for å opprettholde tilbudet (horisontal tillit). Tillit sett i sammenheng med valget om å kjøpe svart arbeid kan dette forklares ved at enten den horisontale tilliten er fraværende – andre kjøper svart arbeid –, eller at det er fravær av den vertikale tilliten som leder til frivillig etterlevelse.

Aktørers etterlevelse kan tolkes på to måter: enten at de bedømmer kostnaden for å ikke etterleve som for høye ut fra Allingham og Sandmo-modellen, eller aktører føler seg forpliktet til å betale skatt av tillit til samfunnet. Med bakgrunn i disse to faktorene har Kirchler, Hoelzl og Wahl (2008) modellert et rammeverk for samspill i etterlevelsen (figur 4). Dette rammeverket kalles for «Slippery slope framework», og tar utgangspunkt i at det er et dynamisk forhold i etterlevelsen mellom myndighetenes makt og tillit til skattemyndighetene (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 211).

Figur 4: Kirchler, Hoelzl, og Wahl (2008, 12) sitt «slippery slope» rammeverk for etterlevelse.

Hvordan forholdet mellom aktører og myndighetene utspiller seg er et viktig rammeverk for å forstå etterlevelse (Alm 2012, 72). Skatteklimateet kan enten sees på som antagonistisk – politi og røver –, eller som synergistisk – hvor Skatteetaten gjør en tjeneste for befolkningen som skatteyteren er en del av (Alm 2012, 72; Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 211). I det antagonistiske synet er det ikke noe samspill mellom skatteyteren og skattemyndighetene, og aktører i henhold til et slikt syn vil utelukkende forsøke å unndra skatt. Her er det bare kontroller som vil avskrekke fra kjøp av svart arbeid– like som i Allingham og Sandmo-modellen (1972) –, og folk vil ikke betale fortløpende som frivillig etterlevelse vil medføre.

I figuren over påvirkes etterlevelse av en vertikal tillit – tillit til myndighetene – som igjen er påvirket av myndighetenes makt (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 213). Myndighetenes makt referer til om aktører mener myndighetene har *mulighet* til å straffe lovbrudd, for eksempel unndragelse (Turner 2005, 8). Dersom myndighetenes makt økes, vil graden av etterlevelse også øke. Makt og tillit-dimensjonene modererer hverandre. Variasjonen i tillit spiller størst rolle når det er liten mulighet for makt (Kirchler, Hoelzl, og Wahl 2008, 213). Imidlertid spiller det ingen rolle med tillit når makt er på sitt høyeste nivå – siden myndighetene kan tvinge full etterlevelse. Dette gjelder også dersom makt er lav, men tillit høy – folk vil da bidra med sitt uansett. Etterlevelsen i et tillitsbasert samfunn vil være naturlig høy, og det er mindre behov for kontroller. Er imidlertid tilliten lav, vil behovet for kontroll og straff være i større grad til stede.

Myndighetenes makt kan i denne forstand forstås som en «Leviathan». I boken *Leviathan* forfekter Thomas Hobbes en filosofisk retning som tilsier at for mennesket å unnsnippe naturtilstanden vil den beste løsningen være å inngå en samfunnskontrakt med en eneveltig hersker som har ubegrenset makt til å håndheve kontrakter (Hobbes 1651, 139; 174). Hardin så dette også som en av flere løsninger på utfordringene med fellesressurser (1978, 314).

Det er kanskje litt ekstremt å sammenligne den norske skatteetaten med eneherkere i middelalderen. Riktignok er den politiske filosofien den samme: det kreves en sterk myndighet for å kontrollere at samfunnets individer holder seg til samfunnskontrakten det er å betale korrekt skatt.

Det er imidlertid essensielt å finne riktig nivå av maktbruk. For mye mistillit mellom borgere og institusjoner kan skape en konflikt hvor risikoen er at maktbruken har motsatt effekt, og borgerne blir mer antagonistiske (Cialdini 1996). Dersom det ikke skapes tillit gjennom et synergistisk samarbeid mellom skatteyter og myndighet, vil det påvirke etterlevelsen. Eksempelvis fant Murphy (2004) at aktører som føles seg dårlig behandlet av skattemyndighetene i USA hadde lavere tillit til myndighetene, noe som igjen påvirket etterlevelsen. Aktører med et antagonistisk syn i etterlevelsen vil føle seg forfulgt av myndighetene, og vil derfor anse unndragelse som rettferdig strategi (Braithwaite 2003, 37). Samtidig kan maktbruk i form av kontroll være et godt verktøy dersom overvåkingen ikke er perfekt. Et eksempel er de åpne skattematene i Norge. Når skattematene ble tilgjengelig på internett i 2001, steg skatteetterlevelsen med flere hundre millioner kroner, noe som tyder på at mistilliten fra myndigheten ovenfor borgerne kan ha vært rettferdig (Elster 2015, 345).

Alm og Torgler (2006) finner i sin studie med data fra World Value Survey en signifikant positiv korrelasjon mellom skattemoral og tillit til institusjoner i flere land. (Oh og Hong 2011, 347) «Slippery slope»-modellen er også testet empirisk ved flere anledninger. Den første empiriske testen ble gjennomført av Wahl, Kastlunger, og Kirchler (2010) ved hjelp av eksperiment. De ba deltagerne i eksperimentet tenke på et fiktivt land, hvor skattemyndighetene enten hadde høy eller lav grad av makt over borgerne. Resultatet tilsier en høy grad av positiv korrelasjon mellom makt og tillit når makten er oppfattet som legitim, og at det fører til høyere etterlevelse (Wahl, Kastlunger, og Kirchler 2010) Muehlbacher, Kirchler, og Schwarzenberger (2011, 95) finner at det blant aktører i Østerrike, Tsjekkia og Storbritannia som anser makt fra myndighetene som mer legitim, var mer trolig til å frivillig etterleve. Dersom folk mente at myndighetene straffet aktører som unndro, ville også den vertikale tilliten til myndigheten øke,

og følgende også økt etterlevelse. Dersom respondentene følte at de var tvunget til å etterleve, påvirket dette den vertikale tilliten.

Kastlunger et al. (2013) gjennomførte et eksperiment på italienske skatteyttere for å teste «slippery slope»-modellen for å undersøke effekten av tvang og legitimitet i maktbruk, og bekreftet dette forholdet. Oppfattet maktbruk ovenfor andre unndragere hadde en signifikant effekt på tillit og etterlevelse. Riktignok finner de også et motstridende resultat, hvor det er en positiv sammenheng mellom økt tvungen etterlevelse og økt unndragelse (Kastlunger et al. 2013, 43). Jo mer aktørene i eksperimentet følte seg forpliktet til å betale, jo mer forsøkte de å unndra.

Empirien tyder på at det er et signifikant forhold mellom tillit til myndigheter og etterlevelse. I denne modellen kan å gå fra å kjøpe svart arbeid til hvitt tolkes som et resultat av økt vertikal tillit, og vice versa. Tillit kan bygges gjennom å utvikle legitimiteten, som vist i eksperimentene til Wahl, Kastlunger, og Kirchler (2010) og Kastlunger et al. (2013). Legitimitet oppfattes ved at myndighetene kontrollerer gratispassasjerer. Dette gjenspeiler seg også i Hardins tidligere eksempel på at han utelot «unmanaged» i begrepet «Allmenningens tragedie». Dersom fellesressursen ikke kontrolleres av en administrasjon, vil aktørene anse at det er noen legitim makt som kan straffe overtredere. Henger sammen med kontrakten som gjeterne i del 3.1.3 om «Gjeterens dilemma» levde under. Dersom gjeter 1 kunne forvente at gjeter 2 ble straffet dersom vedkommende brøt kontrakten, ville gjeter 1 vite at det potensielt ville følge en sanksjon for gjeter 2 dersom hen valgte å ikke holde seg til denne kontrakten. Grunnen for den varierende vertikale tilliten forklares da av hvordan aktørene anser myndighetenes legitimitet (Turner 2005, 8). Oppfattes det at kjøp av svart arbeid ikke har konsekvenser, vil dette medføre en lavere legitimitet til myndighetene, og dermed også lavere vertikal tillit og mindre etterlevelse. Denne forventningen gir følgende hypotese:

H9: Legitimitet henger tett sammen med vertikal tillit, og kjøp av svart arbeid skyldes at kjøperne anser myndighetene som mindre legitim enn de som ikke har kjøpt svart

3.3.6 Hvitt arbeid er for dyrt!

Et alternativ synspunkt på myndighetenes legitimitet i etterlevelses-spørsmål kan finnes innenfor liberalistisk tankegang. Har myndighetene rett til kunne straffe meg dersom jeg kjøper svart arbeid? Vil ikke det være å sanksjonere meg for en frihet som jeg og den jeg kjøper svart

arbeid har? Og hvorfor skal staten skattlegge den kontrakten vi frie, liberale mennesker har inngått sammen? Det er tidligere presentert at folk potensielt kjøper svart av at det er oppfattet som raskere, samt at det er enklere. Det er riktignok ikke til å komme unna at det er et synspunkt om at det er billigere med svart arbeid enn hvitt.

I Friedrich Hayeks klassiske bok «The Road to Serfdom» fra 1944 argumenterer han for at staten skal trekke seg ut av økonomien og la markedskreftene styre. Aktører skal være fri til å forhandle direkte med hverandre, uten statens innblanding (Hayek 1944, 38). Statens rolle er redusert til å etablere et legalt rammeverk aktører kan handle fritt innenfor (Hayek 1944, 40). Det kan til en viss grad reguleres for å sikre like konkurransevilkår, men selv da må det være en avveining i hvilken grad dette påvirker friheten. Liberalister som følger Hayeks teori vil dermed bare akseptere skattlegging i minst mulig grad, ettersom det går ut over deres frihet.

Det er flere artikler som støtter forholdet mellom liberalisme og skatteunndragelse. Tanzi (1999, 345) finner for eksempel effekten av økte skatter har en effekt på unndragelse. Effekt av skatter på unndragelse er ikke noe nytt, det er også en del av modellen til Allingham og Sandmo (1972; Sandmo 2004). Giles (1999, 370) finner i tillegg at skattenivåene ikke trenger å reelt øke for at folk vil unndra skatt, det holder at de *anser* skattebyrden som økt. Argumentet er at aktører i samfunnet skal ha frihet til å kunne bestemme over seg selv, uten innblanding fra staten. Kymlick (2001, 221) mener for eksempel at det er essensielt med en nøytral stat for å respektere folks rett til å bestemme selv.

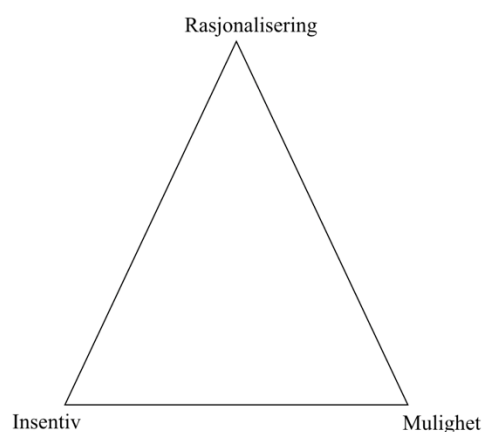
Aktører med et liberalistisk syn mener dermed at staten har overregulert markedet, og velger å kjøpe svart arbeid som en motreaksjon. Schneider og Enste (2000, 83) mener for eksempel finne at høyere lønn på arbeid og høyere avgifter medfører økt bruk av svart arbeid. Dette kan tolkes som at det er et liberalistisk syn hos kjøperne, og at velger som en strategi siden de anser at staten har hindret deres fulle økonomiske frihet. En annen tolkning på kjøpet av svart arbeid er at personer rett og slett ikke har råd til å kjøpe hvitt. Begge disse to forklaringene går på det samme, de staten skattlegger tjenester for høyt. Fra denne påstanden, og den liberalistiske teorien, er det tenkelig at aktørene føler at det er for høye skatter og avgifter, noe som gjør aktører velger å kjøpe svart. Fra dette utledes det da følgende hypotese:

H10: Kjøp av svart arbeid er et resultat av en protest mot statens skatter og avgifter

3.4 En modell for rasjonalisering av handlinger

Psykologi er, ifølge Schumpeter (1954, 25), «*the basis from which any social science must start and in terms of which all fundamental explanation must run*». Uten forståelse for hvordan holdninger blir rasjonalisert vil det ikke være mulig med innsikt i handlingen (Schumpeter 1954, 32). Aktør-perspektivet og struktur-perspektivet skaper sammen kjøp av svart arbeid, og ingen av dem alene er nok til å forklare kjøpet (Pickhardt og Prinz 2013, 14). Både økonomiske og psykologiske forklaringer kan benyttes til å forklare hvordan handlinger rasjonaliseres (Pickhardt og Prinz 2013, 12).

Økonomen Donald R. Cressey utviklet i 1953 en modell for økonomisk kriminalitet, kalt «Svindels trekant». Denne modellen består av tre forklaringer: insentiv, mulighet og rasjonalisering. Insentiv er i svart arbeid representert ved at det oppnås en økonomisk fordel ved at prisen på arbeidet kjøpt synker, og kjøperen sparer penger. Mulighet er det strategiske spillet skatteyteren er villig til å gå inn i. Dersom det er anledning til å holde unna midler, og komme unna med det, vil dette lede til å kjøpe svart arbeid. I rasjonaliseringen kan det ligge forskjellige faktorer, som «alle andre gjør det» og «det var bare litt». Mulighet til å kjøpe svart avhenger av hvordan aktøren ser sannsynligheten for å bli avslørt.

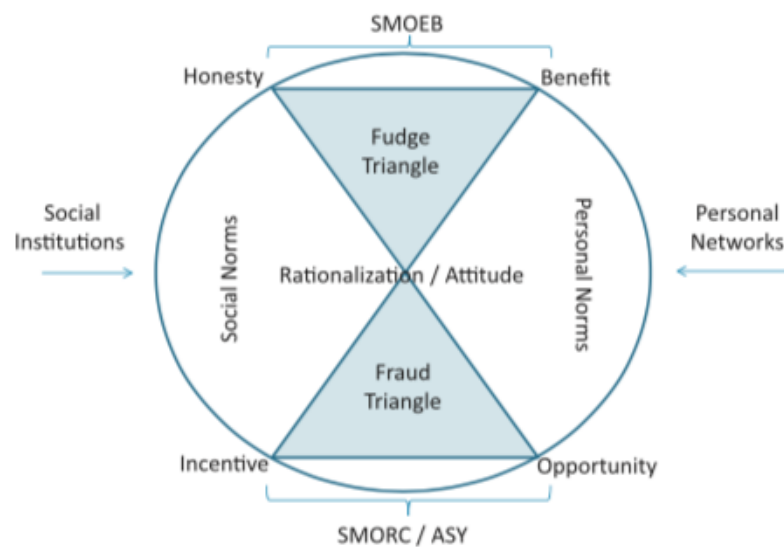
Figur 5: Cresseys svindel-trekant (1953).

Cresseys triangel kan analyseres sammen med Arielys «fudge»-triangel, og begge leder til det samme – rasjonalisering av holdninger. De to trianglene er i figur 6 vist sammen med normer som en modell for hvordan holdninger rasjonaliseres. SMORC/AS³-modellen tilsier at insentiv og mulighet alene er nok til å kunne forklare unndragelse, og disse to vil ifølge Cresseys (1953) modell sammen rasjonalisere handlingene. Arielys triangel tilsier at aktørene rasjonaliserer

---

³ Pickhardt og Prinz inkluderer Yitzhaki (1974) i sin beskrivelse av modellen.

ovenfor seg selv at det er greit å være *litt* uærlig når de har muligheten til å oppnå en fordel. I balansen mellom ærlighet og fordel er det antatt at disse to kan være nok til å forklare unndragelse – Simple Model of Emotional Balancing (SMOEB) –, mens sammen med selvrationaliseringen er det det som kalles «fudge triangle» (Ariely 2012, 27). Hver av disse holdningene er ankeret i normer, både sosiale og personlige (Pickhardt og Prinz 2013, 14). Disse normene er igjen påvirket av eksterne faktorer, for eksempel sosiale institusjoner som lover, myndigheter og sosial gruppe, mens personlige nettverk påvirker personlige normer. Hver av disse forklaringene bidrar til å rasjonalisere holdninger hos mennesker, og dermed også årsaken for handling.

Figur 6: En forklaring av rasjonalisering av holdninger basert i både økonomiske og psykologiske forklaringer (Pickhardt og Prinz 2013, 13).

3.5 Oppsummering av hypoteser

<i>H1: Aktører kjøper svart arbeid siden det er for høye kostnader tilknyttet informasjonsinnhenting som kreves for hvitt arbeid</i>
<i>H2: Aktører kjøper svart arbeid av tidsperspektivet, ettersom det er antatt at dette kan gjøres raskere</i>
<i>H3: Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten</i>
<i>H4: Aktører kjøper svart siden de forventer å spare penger</i>
<i>H5: Respekt for lover representerer en personlig norm, og kjøp av svart arbeid i Norge skyldes lavere respekt for lover hos kjøperne sammenlignet med resten av befolkningen</i>
<i>H6: Aktørers kjøp av svart arbeid i Norge skyldes at det er den vanlige handlingen nabolaget</i>
<i>H7: Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekretsen som også har kjøpt svart</i>
<i>H8: Aktører i Norge kjøper svart arbeid som følge av en lavere horisontal tillit til andre borgeres etterlevelse</i>
<i>H9: Legitimitet henger tett sammen med vertikal tillit, og kjøp av svart arbeid skyldes at kjøperne anser myndighetene som mindre legitim enn de som ikke har kjøpt svart</i>
<i>H10 : Kjøp av svart arbeid er et resultat av en protest mot statens skatter og avgifter</i>

Tabell 1 : Oppsummering av hypoteser

4.0 Metode og Data

4.1 Valg av metode

Valg av forskningsdesign og metode i samfunnsforskningen må bunne i problemstillingen (George og Bennett 2005, 17). Forskeren med kvalitativ metode er mer orientert mot en teoribyggende strategi ved å gå i dybden på kausalmekanismer, mens en forsker med kvantitativ metode søker etter å teste etablert teori (Gerring 2004, 349-350; Johnson 2006, 226; Mahoney, Kimball og Koivu 2009, 126). Ut fra problemstillingen «*hva forklarer nordmenns kjøp av svart arbeid?*» er det hensiktsmessig å kunne si noe om begge deler. I tillegg er det er knyttet mye usikkerhet til å kartlegge kjøpere av svart arbeid (Anderse, Eldring og Steen 2014, 23). Det er et meget sensitivt tema for kjøperne, og det er få insentiver for å oppgi at man har kjøpt svart. Det er derfor valgt en flermetodisk tilnærming. Ragin (1987) har for eksempel vist at det er en falsk dikotomi mellom å anse løsningen til et forskningsdesign som kvantitativ eller kvalitativ, og at det er mulig å kombinere flere metoder.

Flermetode er noe som i økende grad har blitt benyttet innenfor samfunnsforskningen (Lieberman 2005). Begrepet er et generelt begrep, og er brukt for å karakterisere hvor det er benyttet flere og forskjellige metoder (Goertz 2016, 4). Korrekt brukt kan flere metoder både triangulere funnene samt, bringe ny informasjon til analysen (Rohlfing 2008, 1493; Lieberman 2015, 240).

Det er først benyttet en tidserieregresjon med kvadratisk «Minste kvadraters metode» (OLS) på norsk surveydata om kjøp av svart arbeid i perioden 2007-2018. Dette er data Skatteetaten har innhentet gjennom nettbasert undersøkelser. Dataene gir en unik mulighet til å kunne analysere de vanligste årsakene for kjøp av svart arbeid og holdninger. En av de vanligste forklaringene for kjøp av svart arbeid er at det kan gjøres rimeligere. Et av de mest signifikante funnene fra denne analysen bekrefter etablert teori om at kjøpere av svart arbeid mener det kan bli gjort raskere. Det er derfor også gjort et «between subjects»-surveyeksperiment med faktordesign for å undersøke om det virkelig er kausalitet av de vanligste forklaringene for kjøp av svart arbeid.

Tidligere forskning viser at det er økt fare for «sosial ønskverdighetsskjevhet» hos respondenter når de blir bedt i undersøkelser om å svare på spørsmål de anser som sensitive (Corstange 2009). Sosial ønskverdighetsskjevhet skjer når respondenter tilpasser sine svar til det sosialt aksepterte (Toureangeau og Yan 2007). Utfallet fra sosial ønskverdighetsskjevhet er at respondenter

underrapporterer handlinger som er ansett som sosialt uakseptable, mens de overrapporterer de handlingene som er sosialt aksepterte (Phillips og Clancy 1972). Dette gjelder også i nettbaserte spørreundersøkelser i Norge (Cappelen og Midtbø 2016). Å innrømme å ha gjort eller vurdert å gjøre en ulovlig handling kan være vanskelig for mange, dersom respondenter føler handlingen representerer et brudd på de sosiale normene. Det er derfor også gjennomført et listeeksperiment for å kunne undersøke om det er knyttet sosial ønskverdighetsskjevhet til å innrømme at man har kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid.

Sosial ønskverdighetsskjevhet kan være et resultat av to forklaringer: enten selvbedrag eller andre-bedrag (Paulhus 1984). Selvbedrag er når en respondent mener at det rapporteres korrekt selv om det ikke blir det, ettersom respondenten selv mener at det er en korrekt fremstilling (Holtgraves 2004). Andre-bedrag er når en respondent bevisst feilrapporterer sannheten for å skape et bedre inntrykk av seg selv hos andre. Dette er gjerne holdninger som er implisitte, og som individer ikke er klar over eller klarer å uttrykke (Nisbett og Wilson 1977, 231).

Til slutt er det gjennomført en spørreundersøkelse med åpne tekstsvaer, hvor respondentene er bedt om å svare hva som var den viktigste årsaken for handlingen. Ved bruk av åpne tekstbokser vil respondenter filtrere ut andre forklaringer enn den viktigste (Tvinnereim 2017, 35). Dette gir dermed en unik mulighet til å kunne sammenligne de viktigste forklaringene for kjøp av svart arbeid, men også hva det er som gjør at folk velger å ikke kjøpe. Det er også gjennomført en helt ny tilnærming til å kunne si noe om befolkningens vurdering av kjøp av svart arbeid. Skatteetaten skiller i deres analyser mellom aktører som har kjøpt svart arbeid og dem som ikke har kjøpt. Det er valgt å undersøke en tredje gruppe, aktører som har vurdert, men ikke kjøpt. Ved å undersøke denne gruppen vil det kunne tilby et sammenligningsgrunnlag for de to andre gruppene. Årsakene til å vurdere å kjøpe svart arbeid vil forventes å være meget lik som å faktisk kjøpe svart. Om det er forskjellige argumenter som brukes vanligst mellom respondentene i disse to gruppene, vil det kunne tolkes til at det er disse forklaringene som forårsaker handlingen. I tillegg vil denne gruppen by på en unik innsikt i hva det er som er den viktigste forklaringen fra å avstå fra å kjøpe svart. Å forstå det er viktig å identifisere, siden det kan identifisere hvilke virkemidler som har vært suksessfulle for å redusere kjøp av svart arbeid.

Først presenteres det i dette kapitlet hvordan flermetode er benyttet. Deretter presenteres metoden som er benyttet på Skatteetatens datasett, samt variablene som er benyttet. Dette blir etterfulgt av en presentasjon av utformingen i faktor-eksperimentet, og hvordan dette kan

måles. Deretter presenteres utformingen av listeesperimentet, og hvordan det skal tolkes. Til slutt er det i dette kapitlet en gjennomgang av fordeler og ulemper med benyttelse av åpne tekstsvær, og hva de kan fortelle.

4.2 Flermetode

Det flermetodiske designet mellom regresjonen og eksperimentet benyttet her er delvis lik Liebermans (2005) forslag til metode – begynne med en preliminær stor N-analyse for å identifisere flere forklaringer i større grad, og deretter søke etter de kausale mekanismene. I denne oppgaven er det benyttet to kvantitative metoder, regresjon og eksperiment. Eksperimentet tester de kausale forklaringene tid før oppstart og prisforskjell på arbeidet.

En fare ved denne tilnærmingen er om den inkluderte regresjonen er feilspesifisert, og på den måten ender med å ikke bare gi feil i tidsserie-regresjonen, men fører også til feil i resultatene fra eksperimentet (Rohlfing 2008, 1493). Dersom det er utelatte systematiske variabler i den preliminnære analysen vil det kunne gi misvisende koeffisienter, og dermed vil konstruksjonen av eksperimentet som er benyttet være basert i feile slutninger fra regresjonsanalysen (Lieberman 2015, 254).

Listeesperimentet og den åpne tekstboksen er komplementære til regresjonen og faktoreksperimentet. Listeesperimentet forsøker å avdekke om det er sosial ønskverdighetskjevhet knyttet til å svare på om man har kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid, for å undersøke hvilken effekt aktørens sosiale referansegruppe har på å rapportere ærlig at man har vurdert å kjøpe eller kjøpt svart arbeid. De åpne tekstsvarene er komplementære for å kunne triangulere funnene fra de andre metodene, samt å kunne si noe om hva det er som gjør at folk velger å *ikke* kjøpe svart.

4.3 Regresjonsanalysen

4.3.1 Data

Jeg har blitt gitt tilgang til Skatteetatens unike datasett, som i fem runder i perioden 2009-2018 måler omfanget av privates kjøp av svart arbeid de siste to år. Dette datasettet inkluderer flere variabler for å måle forklaringer og holdninger til kjøp av svart arbeid. Dataene er samlet inn ved hjelp av nettbaserte spørreundersøkelser gjennomført av TNS Gallup (2009), Opinion

(2011, 2014 og 2016), og Norstat (2018). Grunnet datatilgjengelighet vil derfor resultatet og analysen av tidsserieregresjonen begrense seg til perioden 2007-2018⁴.

Fordelen med gjentatte undersøkelser på roterende utvalg som er tilfelle i Skatteetatens datasett er at noen av de tradisjonelle problemene som vanlig paneldata inneholder unngås, for eksempel at folk faller fra og utvalgsstørrelsen kan dermed opprettholdes (Lebo og Weber 2015, 243). I tillegg er det en tendens til at respondenter i panel husker hva de svarte ved forrige undersøkelse, og svarer det samme igjen (Rafferty, Walthery og King-Hele 2015, 17). En enorm fordel er tilknyttet avhengig variabel. Avhengig variabel består av hvorvidt aktørene har kjøpt svarte tjenester de siste to årene. En av ulempene med et slikt datasett er imidlertid at det ikke er sikkert at de samme spørsmålene er stilt i alle runder. Dette gjør at det er i enkelte år er variabler som er interessante, men som ikke vil kunne undersøkes i en tidsserieregresjon som benyttet her.

Siden det er brukt survey-data må vektning adresseres. Om det er vektning tilgjengelig, bør det brukes, ettersom det å bare kontrollere for karakteristikk ikke komplett måler dynamikken mellom disse karakteristikkene (Aneshensel 2013, 188). Datasettet er vektet med TNS Gallups, Opinions og Norstats egne vekt-variabler for å sikre representativitet.

4.3.2 Regresjonsanalyse

Den enkleste formen for en regresjonsanalyse er en bivariat regresjonsanalyse, hvor den avhengige variabelen er en funksjon av utelukkende én forklaringsvariabel (Midtbø 2007, 73). Det er imidlertid ingen tvil om at sosiale fenomener har flere årsaker (Moses og Knutsen 2012, 98; Midtbø 2012, 122). Som diskutert i teorikapittelet er det potensielt mange faktorer som kan forklare kjøp av svart arbeid. Kjøp av svart arbeid handler for eksempel ikke bare om pristilbudet på arbeidet utført, men det handler også om hvordan individet anser muligheten for å bli avslørt, samt potensiell straff, men også av normer (Allingham og Sandmo 1972; Elster 1989). Det er derfor nødvendig å inkludere flere variabler i analysen, noe som gjøres ved å ta det naturlige og nødvendige steget til en multippel regresjonsanalyse. Her ligger også noe av styrken til den kvantitative metoden. Overgangen fra bivariat til multippel regresjonsanalyse er ganske liten, og grunnprinsippene er gjerne de samme.

---

⁴ Det er også gitt tilgang til datasettet fra 2006-målingen. Dette er imidlertid samlet inn ved hjelp av telefonundersøkelse, og er ikke sammenlignbart

Styrken til den kvantitative tilnærmingen er det å kunne sammenlikne effektene av flere potensielle årsaker (George og Bennett 2005, 25). En kvantitativ multipl regressjons-tilnærming tillater å kontrollere og avdekke flere uavhengige variablers effekt på den avhengige variablene, samt å måle retningen og styrken til hver av disse årsakene. Hver av variablene som er tatt med i en regressjonsanalyse kontrollerer for alle de øvrige uavhengige variablene i analysen (Midtbø 2012, 119). På denne måten skilles de viktige forklaringsvariablene fra de mindre viktige (2007, 97), noe som gir et mer presist og troverdig bilde på hva det er som gjør at folk kjøper svart arbeid.

4.3.3.1 OLS

I dette avsnittet vil det begrunnes valg av estimeringsmetode for Skatteetatens datasettet. I utvalgsdata er det estimering av populasjonsparametrene som er av interesse (Midtbø 2007, 77). Den mest populære metoden for estimering i regresjon er den som kalles for «Minste Kvadraters Metode» (engelsk: Ordinary Least Squares; heretter OLS) (Midtbø 2012, 98). OLS er en metode som forsøker å minimalisere avstanden mellom de observerte og de predikerte verdiene (Midtbø 2012, 98), altså å minimalisere summen av de kvadrerte avvikene fra en linje som skal predikere verdiene, den såkalte regresjonslinjen (Skog 2010, 222; Midtbø 2007, 78). Plasseringen av regresjonslinjen bestemmes av regresjonslikningen, som ser slik ut:

$$y = a + bx$$

Dersom det er flere uavhengige variabler ser den slik ut

$$y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 \dots \varepsilon_i$$

y er her den avhengige variabelen, og x er den uavhengige variabelen. a er konstantleddet, og b stigningskoeffisienten(e). ε_i representerer restleddet. Konstantleddet indikerer punktet hvor regresjonslinjen krysser y-aksen. Stigningskoeffisient b er indikerer hvorvidt linjen faller eller øker – er den positiv stiger linjen, men om den er negativ går linjen nedover fra konstantleddet (Grønmo 2004, 315). Styrken på retningen er hva linjen gjennomsnittlig endres med når den uavhengige variabelen øker med én enhet. Det er vanlig å oppgi modellens samlede forklaringskraft med et mål som indikerer «forklart varians», eller justert forklart varians, R^2 (Midtbø 2007, 98).

Det er vanlig å teste om det er en sammenheng mellom avhengig variabel og ulike sett med forklaringsvariabler. Dette vil i denne oppgaven derfor testes ved likelihood-ratio test (-2LL), og ikke R^2 . Likelihood-ratio testen sammenlikner den estimerte modellen mot en modell basert på nullhypotesen, hvor alle forklaringsvariabler er satt til null (Skog 2010, 375). Dette gjøres med maximum likelihood-metoden (Tuft 2000, 41). Maximum likelihood i lineær regresjon gjøres ved å minimere den gjennomsnittlige feilprediksjonen, ved å finne den mest sannsynlige prediksjonslinjen gitt alle observasjonene (Tuft 2000, 24). -2LL forklarer da hvor godt nullhypotesens modell skildrer dataene, og dette kan sammenlignes med den modellen som skal testes (Skog 2010, 375). Et annet statistisk mål som er oppgitt i regresjonen er Akaikes information criteria (AIC). Dette er en indeks som måler hvor bra modellen passer til dataene (Hox, Moerbeek, og Schoot 2017, 50). Dersom modellene er estimert med samme metode, vil lavere AIC indikere en bedre modell. Begge disse målene er ustandardiserte, og benyttes dermed bare til å sammenligne modeller, og ikke si noe om modellens forklaringskraft alene (Midtbø 2012, 102).

Den avhengige variabelen i denne analysen er det som kan ansees som naturlig dikotome variabler (Skog 2010, 352). Det vil si at på spørsmålene er det bare to mulige utfall – at noe skjer eller noe ikke skjer (Acock 2016, 333). Enten har man eller har man ikke kjøpt svart arbeid. I tilfeller med dikotom variabel er det hensiktsmessig å benytte logistisk regresjon (Gelman og Hill 2007, 79; Skog 2010, 352; Tuft 2000, 10). Årsaken til at en OLS er foretrukket over logistisk regresjon er fordi spørsmålene som ikke er dikotome er målt ved en Likert-skala. Et eksempel på Likert-skala er en skala som går fra helt uenig til helt enig, med mellomliggende verdier «uenig», «verken eller» og «enig». Ved å benytte logistisk regresjon ville da de som har svart «verken eller» og «vet ikke» måtte tas ut av analysen for å ikke bryte med regresjonsforutsetningene som baserer seg i et enten-eller forhold på forklaringsvariablene (Long og Freese 2006, 415). Ved å benytte lineær regresjon er dette et mindre problem.

En lineær regresjon på en avhengig variabel som bare har to verdier kan kalles lineær sannsynlighetsregresjon. Med en slik avhengig variabel kan det ansees hvor *sannsynlig* det er at et utfall vil skje (Tuft 2000, 8). Denne regresjonen er den samme som med OLS, men hvor den avhengige variabelen er en dikotom variabel. Sannsynligheter må være mellom 0 og 1, ettersom det ikke vil være mulig i virkeligheten at noe er minus sannsynlig eller over garantert at noe vil skje. Prediksjonen av dette utfallet kan imidlertid skje med lineær

sannsynlighetsregresjon, og er denne metodens største svakhet (Tuft 2000, 14). Andre svakheter vil også adresseres i 4.3.5 Forutsetninger.

Et problem som fremdeles gjenstår er at flere ikke har indikert en holdning ved å svare «vet ikke» på likert-skalaene, noe som gjør at disse ikke kan plasseres naturlig. Det er heller ikke de samme respondentene som har svart «vet ikke» på flere spørsmål. Dette illustrerer noe av problemet også med å måle kjøp av svart arbeid: respondenter svarer rett og slett ikke på sensitive spørsmål om holdninger til det. Å fjerne dem ville imidlertid ført til et såpass stort informasjonstap siden det ikke ville vært noen som hadde kjøpt svart igjen i datamaterialet. De er plassert i midtkategorien. Det er derfor regnet ut kvadratiske modeller som vil ligge til grunn for hypotesetestingen, hvor den midterste svarkategorien ikke vil adresseres i det hele tatt.

4.3.3.2 Kvadratiske modeller

Ved å regne ut de kvadratiske modellene kan problemene med midtverdiene reduseres, siden det er et kurvelineært forhold. Dette gjør at linjen ikke lengre tvinges til å følge en rett linje, noe som gjør at om det er problemer med ovennevnte midtkategori, vil dette kunne identifiseres ved å se på prediksjonslinjen. Kvadratiske modeller gjør det mulig å vurdere om effekten av en lav verdi på den uavhengige variabelen har forskjellig effekt enn for høye verdier av den samme variabelen (Midtbø 2012, 131). Likningen for kvadratiske modeller ligner på likningen for OLS-regresjonen, men forskjellen er at den uavhengige variabelen ganges med seg selv og dermed har en annen effekt for andre verdier på den avhengige variabelen (Midtbø 2012, 132). Likningen ser da slik ut:

$$y = a + b_1x_1^2 + b_2x_2^2 + b_3x_3^2 \dots \varepsilon_i$$

Det er også et generelt problem med å benytte lineær sannsynlighetsregresjon på avhengige variabler med bare to verdier er at linjen mest sannsynlig ikke vil være lineær (Tuft 2000, 13; 16). Dette gjør kvadratiske modeller til en løsning.

4.3.3 Tidsserie-regresjon

Datasettet her er det som kan betegnes som et såkalt «gjentatte tverrsnitt-data» (Repeated Cross Sectional, «RCD»), altså gjentatte tverrsnitt over tid, men med forskjellige respondenter. Enhetene i denne analysen er representative utvalg av individer fra Norge. Dette gjør det til en «Time series cross sectional»-analyse (TSCS) (Beck og Katz 1995, 634; Rafferty, Walthery,

og King-Hele 2015, 4). TSCS-analyser består av enheter kombinert med tid, og er en hensiktsmessig måte å se på de to dimensjonene tid og rom på (Beck og Katz 1995; Beck, Katz, og Tucker 1998; Kittel 1999; Podesta 2000). Et annet navn for å analysere TSCS-data er panelanalyse, men det er viktig å ikke blande med paneldata, hvor de samme personene har blitt fulgt over tid for å kunne trekke inferenser for den øvrige populasjonen (Podesta 2000, 6; Beck 2001, 273). I motsetning til paneldata, trekkes det i TSCS-analyse inferenser på respondentenes særegne karakteristikk (Beck 2001, 273). Respondentene er her samlet inn i fem uavhengige runder. Selv om utvalget endres er representativiteten den samme, og det er dermed mulighet å benytte dataene for å se Norges befolkning over tid.

Det trenger ikke være årlige observasjoner i tidsseriedata (Beck 2001, 272). Enhetene må imidlertid være på «fixed units», altså samme enheter. I denne undersøkelse er det representert ved representativt antall respondenter, som da utgjør enheten «den norske befolkning», fra runde til runde. Prosessen består av «roterende utvelging» (Rafferty, Walthery, og King-Hele 2015, 14). Det er tenkelig at respondentene ikke ønsker eller kan være med videre, og utskiftes fra år til år, gjennom en gradvis prosess. I tillegg er det forskjellige firma som har samlet inn dataene i forskjellige år.

4.3.2.1 To pool or not to pool – that is the question

I estimeringsstrategien av tidsseriedata er ytterpunktene representert ved fullstendig homogenitet eller fullstendig heterogenitet (Podesta 2000, 28). Strategiene for å analysere dette er enten å «poole» samtlige svar uten tidsdimensjon for den første, mens fullstendig heterogenitet gjøres ved å gjennomføre regresjoner separat for hvert tverrsnitt.

Den grunnleggende tanken i en pooled modell uten å inkludere noen form for tidsdimensjon modell er at én koeffisient kan estimere alle tidsperiodene (Kittel 1999, 227). Poolte modeller uten tidsdimensjon vil dermed ikke kunne ta at det er forskjellige måletidspunkt seriøst (Kittel 1999, 242).

4.3.2.2 Fixed or random effects

Problemene med poolte modeller kan imidlertid unngås dersom det benyttes verktøy som «fixed effects» eller «random effects». Disse spesifikasjonen gjør at det tillates å inkludere tidsdimensjonen, i motsetningen til en helt pooled modell uten tidsdimensjon som bare gir en gjennomsnittlig koeffisient.

Om det skal benyttes fixed eller random effects er en debatt i metodelitteratur (Bell og Jones 2015, 133). Fixed effects har tradisjonelt blitt sett på som gullstandarden, men i senere tid har litteraturen byttet til argumenter for random effects, og at det bør alltid brukes (Gelman og Hill 2007, 245-246). Debatten ligger i hvordan restleddene skal ansees. For å tilstrekkelig analysere en dikotom avhengig variabel og samtidig tillate tidsdimensjon, foreslår Beck, Katz, og Tucker (1998, 1261) å tillate for å trekke inn tid i analysen, isteden for å analysere tverrsnitt for tverrsnitt. De foreslår en fixed effects-modell med dummyvariabler i analysen som indikerer år siden tidsperioden ble startet. I fixed effects kontrolleres heterogenitet vekk ved å knytte verdiene i restleddet til en dummy-variabel, som gjør at effekten av de inkluderte variablene isoleres.

Denne oppgaven følger imidlertid anbefalingen til Bell og Jones (2015) sitt forslag om random effects. Noe av problemet med en fixed modell er nettopp at den bare kontrollerer vekk heterogeniteten, noe som leder til over-simplifiserte resultat og feile slutninger (Bell og Jones 2015, 149). En random-effects modell tilsier at den umålte variansen mellom gruppene er tilfeldig (Bell og Jones 2015, 149). Ved å tillate for tilfeldige konstantledd for år, vil dataene «nestes» innad i sin unike tidsperiode – altså tverrsnittet–, isteden for å kontrollere vekk effekten. Random effects tillater dermed å behandle de spesifikke effektene som tilfeldige variabler (Hsiao 2003, 45). Dette forutsetter imidlertid at nivåene er de samme. Denne forutsetningen er oppfylt i datasettet jeg bruker, ettersom det er respondenter og år.

«Random effects can provide anything fixed effects promises, and more» - Bell og Jones (2015, 133).

4.3.4 Variabler

4.3.4.1 Avhengig variabel

Den samlede avhengige variabelen i regresjonen, TOTAL, består av de som har svart «ja» på to spørsmål. Det første er «har du i løpet av de siste to årene kjøpt svart arbeid?». Her er det bare respondentenes egen oppfatning om de har kjøpt svart arbeid eller ikke. Et problem med dette er at ikke alle respondentene nødvendigvis anser det samme som svart arbeid. For å fange opp flere aktører er det derfor inkludert en videre definisjon av svart arbeid, som også er hva spørsmål to «TOTAL» består av: «Svart arbeid kan være «arbeid» som betales for kontant uten regning eller kvittering, arbeid der deler av betalingen holdes utenfor, eller dersom noen jobber

regelmessig for deg uten at dere oppgir betalingen til skattemyndighetene. Ut fra denne definisjonen, tror du at du har kjøpt svart arbeid i løpet av de siste to årene?». Det er total 1521 som er bekreftende på dette.

En potensiell svakhet er at spørsmål to er ganske vidt, og kan potensielt inkludere respondenter som ikke har kjøpt svart. Dette er imidlertid den definisjonen Skatteetaten benytter som samlet tall (Ruud 2018), noe som gjør at det gir mening å bruke den her også.

	N	MIN.	MAKS.	GJENNOMSNIITT	STD. AVVIK
TOTAL	9971	0	1	0,152	0.004

Tabell 2: Oversikt over avhengig variabel

4.3.4.2 Uavhengige variabler

En utfordring er at det er gitt tilgang til få av de demografiske variablene fra Skatteetatens datasett, eller at de ikke var mulig å sammenstille. Mann, alder og om respondentene er selvstendig næringsdrivende var mulig å gjøre lik i alle målingene. Mann er en dikotom variabel, mens alder en kontinuerlig. Om respondentene er selvstendig næringsdrivende, er de kodet som 1.

	N	MIN.	MAKS.	GJENNOMSNIITT	STD. AVVIK
Mann	9971	0	1	0.52	0.009
Selvstendig næringsdrivende	9971	0	1	0.048	0.003
Alder	9971	18	92	42,75	16.76

Tabell 3: Oversikt over de demografiske variablene

Rational choice-gruppen av forklaringsvariabler inneholder variablene «Enklere», «Raskere», «Liten oppdagelsesfare» og «Billigere».

H1: Aktører kjøper svart arbeid siden det er for høye kostnader tilknyttet informasjonsinnhenting som kreves for hvitt arbeid er testet med variabelen «Enklere», og er operasjonalisert ut fra spørsmålet «Hvilke tiltak tror du vil være egnet for å redusere private personers kjøp av svart arbeid», hvor «Enklere regelverk for å kjøpe hvitt» er et svaralternativ. 1 er dem som har valgt dette alternativet, mens 0 er ikke valgt. Dersom kjøpere av svart arbeid

mener at et godt tiltak for å redusere kjøp av svart arbeid er å gjøre det enklere å kjøpe hvitt, vil dette indikere at de kjøpte svart siden regelverket gjorde det for komplisert å kjøpe hvitt.

H2: Aktører kjøper svart arbeid av tidsperspektivet, ettersom det er antatt at dette kan gjøres raskere vil testes ved variabelen «Raskere», en operasjonalisert fra påstanden «Kjøper man svart arbeid får man utført arbeidet raskere». Her er verdiene fra «1 – Usant» til «3 – Sant». Det er trolig at kjøpere av svart arbeid ønsker å få arbeidet gjort raskere, i henhold til et rational choice-perspektiv.

H3: Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten vil testes ved variabelen «Liten oppdagelsesfare», er operasjonalisert fra påstanden «Det er lite sannsynlig at myndighetene oppdager at jeg kjøper svart arbeid», med svaralternativ «1 – Usant» til «3 – Sant». Dersom det er liten fare for å bli oppdaget når man kjøper svart arbeid, vil dette kunne påvirke «gamblere» i skattespillet til å unndra skatt ved å kjøpe svart arbeid, i henhold til Allingham og Sandmo-modellen.

H4: Aktører kjøper svart siden de forventer å spare penger vil testes ved variabelen «Billigere» operasjonalisert fra påstanden «Det er billigst å kjøpe svart arbeid». Verdiene på denne variabelen er «1 – usant» til «3 – sant».

Forklaringsvariablene som skulle teste hypotesene i gruppen skattemoral er «Føles galt», «vanlig», «Kjenner andre», «alle korrekt», «kan straffe», og «Høye skatter».

H5: Respekt for lover representerer en personlig norm, og kjøp av svart arbeid i Norge skyldes lavere respekt for lover hos kjøperne sammenlignet med resten av befolkningen testes av variabelen «Føles galt», operasjonalisert fra påstanden «Å kjøpe svart føles galt siden det strider mot lover og regler». Svarene her går fra «1 – Helt uenig» til «5 – Helt enig». Dette er trolig at personlige normer har en påvirkning på kjøp av svart arbeid. De personlige normene er de som er knyttet moralske årsaker, som ved overtredelse vil lede til skam og skyld.

H6: Aktørers kjøp av svart arbeid i Norge skyldes at det er den vanlige handlingen nabolaget er testet med variabelen «Vanlig i området» er operasjonalisert fra påstanden «Det er ganske vanlig å kjøpe svart i området jeg bor / har hytte i». Svarene her går fra «1 – Helt uenig» til «5 – Helt enig». Teorien tilsier også at dersom det er vanlig blant naboer å unndra skatt, er aktører mer trolig til å gjøre det samme selv.

H7: Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekretsen som også har kjøpt svart er testet ved variabelen «Kjenner andre», operasjonalisert fra spørsmålet «Kjenner du noen i din familie, kollegaer, naboer, venner eller andre som i løpet av de siste to årene har kjøpt svart arbeid?». Dette spørsmålet hadde opprinnelig tre verdier «Ja», «nei, og «ikke sikker». Det er omkodet slik at spørsmålet har to verdier, hvor 0 er nei, og 1 er ja. Ikke sikker har havnet i 0-kategorien. Dette er gjort for å kunne si noe med større sikkerhet av funnene blant kjøperne. En potensiell svakhet er at «nabo» er nevnt, men spørsmålet måler ikke helt det samme som forrige. At en nabo har kjøpt svart arbeid betyr ikke at det er vanlig. Det er trolig at kjøp av svart arbeid er noe som går i sosiale nettverk. Dersom aktører kjenner andre som kjøper svart, er aktøren mer trolig til å gjøre det samme selv, i henhold til funnene fra Porcano (1988).

H8: Aktører i Norge kjøper svart arbeid som følge av en lavere horisontal tillit til andre borgeres etterlevelse, er testet ved variabelen «Alle korrekt», fra påstanden «I Norge betaler alle, eller nesten alle, den skatten de skal». Verdiene her går fra «1- Helt uenig» til «5 – Helt enig». Dersom aktører har lavere tillit til andre borgeres etterlevelse, vil også egen etterlevelse falle, ifølge Scholz og Lubbell (1998).

H9: Legitimitet henger tett sammen med vertikal tillit, og kjøp av svart arbeid skyldes at kjøperne anser myndighetene som mindre legitim enn de som ikke har kjøpt svart er testet ved variabelen «Kan straffe», som er operasjonalisert fra påstanden «Myndighetene har mulighet til å straffe en kjøper av svart arbeid». fra «1 – Helt uenig» til «5 – Helt enig». Denne påstanden måler respondentenes oppfatning av at myndighetene har legitimitet til å straffe. En annen tolkning av denne variabelen er hvorvidt myndighetene har mulighet til å oppdage svart arbeid. Dette perspektivet er imidlertid testet i «Liten oppdagelsesfare. Teorien her er at aktører som ikke mener at myndighetene har legitimitet til å straffe kjøpere, har en lavere vertikal tillit til myndighetene, og vil dermed kjøpe svart.

H10: Kjøp av svart arbeid er et resultat av aktørene protesterer mot statens skatter og avgifter, Denne hypotesen vil testes med variabelen «Høye skatter», som er operasjonalisert fra påstanden «Skatter og avgifter er så høye at man tvinges til å bruke svart arbeidskraft». Denne er målt på en skala fra «1 Helt enig» til «5 Helt enig». Aktører kjøper svart siden de enten ikke

har råd til hvitt, eller de har en liberalistisk holdning og mener at staten ikke skal blande seg inn deres anliggender.

	N	MIN.	MAKS.	Prosent i midtkategori	Gj. SNITT	STD. AVVIK
Enklere	9971	0	1		0.48	0.007
Raskere	9971	1	3	48 %	1.87	
Liten oppdagelsesfare	9971	1	3	40 %	2.2	0.011
Billigere	9971	1	3	16 %	2.19	0.008
Føles galt	9971	1	5	18 %	4.01	0.018
Kjenner andre	9971	0	1		0.31	0.007
Alle korrekt	6011	1	5	26 %	2.96	0.01
Kan straffe	9971	1	3	27 %	2.64	0.009
Høye skatter	9971	1	5	24 %	2.52	0.02

Tabell 4: Oversikt over uavhengige variabler

4.3.5 Forutsetninger

Det er i tillegg flere andre forklaringer for å regne ut kvadratiske modeller. Kanskje den viktigste forutsetningen i OLS-regresjon er at regresjonsmodellen kan estimeres med lineære parametere (Gelman og Hill 2007, 46). Denne vil trolig være brutt dersom det benyttes en lineær sannsynlighetsregresjon (Tuftes 2000, 16). Den funksjonelle formen på prediksjonslinjen vil tvinges til å følge en lineær endring når det egentlig ikke er det. Dersom det eksempelvis bare er en signifikant forskjell mellom «helt uenig»/«uenig» og «helt enig»/«enig», vil en lineær prediksjonslinje likevel kunne tolkes til at det er en forskjell mellom «helt uenig» og «uenig».

I OLS-regresjon må restleddet heller ikke være heteroskedastisk (Midtbø 2012, 106). Om det er det, avhenger variansen til restleddet av verdiene til de uavhengige variablene, og spredningen rundt regresjonslinjen varierer med verdiene til en uavhengig variabel X. Restleddet til en lineær sannsynlighetsregresjonslinje vil være heteroskedastisk ettersom den betingede variansen til restleddet er avhengig av de uavhengige variablene, og derfor ikke konstant (Tuftes 2000, 14). Det må i tillegg være normalfordelte restledd – altså at sannsynligheten for å underestimere skal være den samme som for å overestimere. Få av verdiene på linjen bør være veldig over- eller underpredikert (Midtbø 2012, 114). Disse

utfordringene er som nevnt i avsnitt 4.3.3.2 adressert ved å regne ut kvadratiske modeller, som tillater kurvelinearitet.

En viktig test for regresjonen er at de uavhengige variablene ikke er korrelert med hverandre, altså at det er fravær av multikollinearitet. Dersom de uavhengige variablene er perfekt korrelert med hverandre vil det bryte med regresjonsforutsetningene (Midtbø 2010, 128). Det er derfor testet for *Variance Inflation Factor* (VIF-test). Verdier over 10 er ofte ansett som problematisk (Midtbø 2010, 129). Ingen av de inkluderte variablene er over en VIF-score på 10. VIF-scorene er oppgitt i appendiks A.

En annen forutsetning er at bare variabler som har en forventet effekt er inkludert i modellen (Tufta 2000, 52). Å inkludere unødvendige variabler vil gi liten mening, og det er her viktig å la teorien avgjøre hvilke variabler som skal inkluderes. Det bør naturligvis også inkluderes alle relevante variabler. Om det er noen variabler som er utelatt, vil dette påvirke modellens interne validitet (Skog 2010, 88). Betydningsfulle enheter kan være en ytterligere kilde til problemer (Midtbø 2012, 117). Betydningsfulle enheter kan være et utslag av uvanlige verdier på variablene. Om det er betydningsfulle enheter, kan dette ha uheldige utslag på koeffisientene. Det er testet for betydningsfulle enheter i regresjonen, og det er også oppgitt en modell uten disse.

Det er en viktig forutsetning med tidsseriedata at restleddene internt ikke er korrelert med hverandre – såkalt autokorrelasjon i tidsserie data (Skog 2010, 259; Midtbø 2010, 112). Det er ikke et problem i denne analysen, ettersom det med tilfeldige utvalg alltid vil være uavhengighet (Dougherty 2016, 445). Autokorrelasjon er mer trolig der det er en kort tidsperiode mellom målingene, og på de samme enhetene, ettersom den forrige verdien er avhengig av den foregående.

4.3.6 Regresjonsanalysens begrensninger

Fordelen med regresjon er muligheten for generalisering og det å kunne analysere flere forskjellige potensielle forklaringer. Det er imidlertid knyttet større utfordringer til kausalitet. Korrelasjon er ikke det samme som kausalitet. En liten historie kan oppsummere dette. «Jeg trodde at korrelasjon var det samme som kausalitet. Så tok jeg et statistikk-kurs, og nå gjør jeg ikke det», sier en person. Da vedkommende blir spurt om kurset hjalp, svarer vedkommende «Kanskje». Poenget med denne lille historien er at personen som har tatt kurset har lært at to

ting som samvarierer ikke nødvendigvis leder til utfallet (Mahoney, Kimball, og Koivu 2009, 129).

For at noe skal være en kausal sammenheng mellom en forklaringsvariabel – X – og utfallet – Y – er det tre minstekrav (Oppewal 2010; Gerring 2012, 216): (1) Det må være korrelasjon mellom X og Y, (2) X må komme før Y i tid, og (3) alternative forklaringer må utelukkes.

Dersom en kan klare å påvise at X og Y korrelerer med hverandre, vil det første kravet være oppnådd. Således er det det enkleste å påvise. Det andre kravet kan være vanskeligere, ettersom det må drøftes hvorvidt det er revers kausalitet. Er det Y som har skapt X, eller har X skapt Y? Kjøper aktører svart fordi det er raskere, eller mener de at det er raskere siden de har kjøpt svart, og fikk det utført raskere?

Det er gjerne det tredje kravet som er den vanskeligste å påvise, ettersom sosiale fenomen ofte er komplekse, og det er derfor vanskelig å kunne utelukke alle andre faktorer for et fenomen (Ragin 1987, 3). I en regresjonsanalyse er det bare mulig å utelukke andre forklaringer som det er teoretisk forventet at skal være knyttet til fenomenet. Det kan skje at det er umålte forklaringer for kjøp av svart arbeid. Videre er det en utfordring at variablene ikke er de samme i alle rundene. Det er flere av variablene som er trolig at har en signifikant effekt på kjøp av svart arbeid, som ikke kan inkluderes i tidsserie-analysen, rett og slett siden det ikke eksisterer data.

Dette er også begrunnelsen for det flermetodiske designet, med to eksperiment og en kvalitativ eksplorerende tilnærming med åpne tekstsvart. Ved å anvende flere metoder, vil disse metodene potensielt kunne triangulere funnene fra andre.

4.4 Eksperiment

I de følgende avsnittene vil det først presenteres generelle betraktninger om eksperiment som metode. Deretter går det mer i detalj gjennom de to eksperimentene jeg har utviklet, først faktor-eksperimentet og deretter listeeksperimentet.

I surveyeksperimentene jeg har designet er respondentene tilfeldig tildelt forskjellige behandlinger, likt som i andre eksperiment (Mutz 2011, 2). En viktig forskjøø fra laboratorie-eksperiment er at det er større antall respondenter, noe som gir bedre grunnlag for

generalisering. Surveyeksperiment er eksepsjonelt verdifull grunnet muligheten til å kombinere eksperimentets interne validitet med den eksterne validiteten i representative populasjonsutvalg (Mutz 2011, 5; Gerring 2012, 269).

Dette er gjennomført for å kunne anslå kausalitetsforholdet mellom to viktige forklaringer fra regresjonsanalysen. En regresjonsanalyse er korrelasjonsbasert (Kittel 1999), og er best når den kan predikere, og ikke anslå kausalitet (Schrodt 2014). Fordelen med eksperiment er dets unike mulighet til å manipulere informasjon (Moses og Knutsen 2012), og på den måten kunne peke med større sikkerhet på hva det er som er den kausale mekanismen.

Eksperiment undersøker effekten av variabler som kan manipuleres, og hva som skjer når gruppene blir behandlet ulikt (Shadish, Cook, og Campbell 2002, 7). Det er valgt et randomisert eksperiment, hvor alle enhetene er tilskrevet en gruppe ved tilfeldighet. Dette kalles et «between subject-design» (Mutz 2011, 10). Ved stort nok antall deltagere (N) vil dette gi probabilistisk like grupper, og forskjellen i resultatet mellom gruppene vil da skyldes det som varierer mellom gruppene (Shadish, Cook, og Campbell 2002, 13).

Tre typer validitet er verdt å nevne knyttet til eksperiment, konstruksjonsvaliditet (”construct validity”), intern validitet og ekstern validitet (Shadish, Cook, og Campbell 2002, 20; Gerring 2012, 269-271; Moses og Knutsen 2012, 60). Konstruksjonsvaliditet oppnås om eksperimentet faktisk måler det det er ment å måle (Shadish, Cook, og Campbell 2002, 20-21). Dette gjør det ekstra viktig gode vurderinger i planleggingsfasen. Dersom empirien strider mot teorien er det viktig å være åpen for innsikt, og ikke avvise forskningsdesignet eller rekonseptualisere problemstillingen for å beholde de teoretiske forventningene (Shadish, Cook, og Campbell 2002, 21). Intern validitet referer til kontrollen forskeren har over variablene (Moses og Knutsen 2012, 60; Gerring 2012, 269). Ekstern validitet handler om i hvilken grad eksperimentet kan generaliseres. I eksperimentet her er det høy grad av intern validitet, ettersom det er jeg som har laget spørsmålet. Den eksterne validiteten blir sikret ved bruk av surveyeksperiment, for å øke antall respondenter.

4.4.1 Faktor-eksperiment

Eksperiment gir som sagt muligheten til å kunne teste den kausale effekten av forklaringsvariabler. Faktoreksperiment med to variabler tillater å analysere interaksjonseffekt mellom dem (Cunningham, Weathington, og Pittenger 2013, 347). Dersom alle andre

forutsetninger er like, er det bare det som varierer mellom gruppene som kan forklare en endring i utfallet.

4.4.1.1 Utforming og tolking

Teorien tilsier det vil være umulig å undersøke hva som påvirker kjøp av svart arbeid uten å trekke inn prisforskjell. Forskjeller i pris på arbeidet er i dette eksperimentet kombinert med et av funnene fra regresjonsanalysen, tid. Ved å manipulere forhold mellom pris og tid vil det være interessant å se hvordan dette påvirker om respondentene ville kjøpt det svarte tilbudet. Det er valgt å presentere respondentene for et hypotetisk scenario, ettersom det tyder på at respondenter ved bruk av en fiktiv situasjon er mer trolig til å oppgi korrekt etterlevelse (Kirchler og Hoelzl 2010, 341).

Gruppene i eksperimentet er tilfeldig randomisert ut fra et 3 x 3 design, noe som gir ni potensielle grupper respondentene kunne havne i. Gruppene blir utsatt for følgende vignett (behandlingene representert ved A og B):

La oss si at du var i en situasjon hvor du måtte leie inn snekker for et spesifikt arbeid, feks lage nytt bad. Du får to tilbud: svart fra snekker 1 og hvitt fra snekker 2. Det sorte lyder på *A*, det hvite på 100 000. *B*. Ville du valgt snekker 1 eller snekker 2?

Det som varierer mellom gruppene er da to forskjellige behandlinger, med tre potensielle verdier hver.

A:

1. 50 000 norske kroner
2. 60 000 norske kroner
3. 70 000 norske kroner

B:

1. Begge tilbud er med umiddelbare oppstart
2. Snekker 1 kan begynne med en gang, mens snekker 2 kan starte om én måned
3. Snekker 1 kan begynne med en gang, mens snekker 2 kan starte om to måneder

Prisen har en konstant nedgang, med 10 000 kroner i intervall. Den starter på 70 000, ettersom det må være en sammenheng mellom det å kjøpe svart og det å kjøpe hvitt. Merverdiavgiften er på 25 %, noe som på et arbeid på 100 000 kroner tilsier 25 000 kroner. Trekker en fra dette vil det være på 75 000 kroner. I tillegg er det andre ting som unngås ved kjøp av svart arbeid

som vil føre til at prisen blir rimeligere, for eksempel at det ikke betales skatt av inntekten til tilbyder.

Prisforskjellen oppgitt ser ikke ut til å være urealistisk – om noe er den for liten i gruppen som fikk 70 000 kroner. Andersen, Eldring og Steen (2014, 83) finner gjennom fokusgrupper med kjøpere av svart arbeid at tilbydere av hvitt ikke har muligheten til å matche prisnivåene, og at respondentene hadde oppfatning av at de sparte alt fra to tredeler til en tredjedel på svart arbeid. At respondentene fant det så billig, sammen med at respondentene opplevde hvite tilbud som *svært* dyre (utheving i originalverket, Andersen, Eldring, og Steen 2014, 83), gjør at disse summene er realistiske.

Behandlingen av funnene er relativt rett frem (Gerring 2012, 222). Det er gjennomsnittlig frekvens på dem som hadde valgt snekker 1 (det svarte tilbudet) i hver gruppe, oppgitt med konfidensintervaller på 95 %-nivå. Signifikansen av variablene i et faktoreksperiment med to variabler kan tolkes på fire måter (Cunningham, Weathington, og Pittenger 2013, 353). Forskjellen mellom verdiene kan innad i hver av de to variablene være signifikant, for eksempel fra samtidig oppstart til 2 måneder før oppstart. Begge variablene kan også ha en signifikant interaksjonseffekt, eller det kan være at ingen av dem har en signifikant effekt.

En viktig potensiell svakhet er at det ikke er inkludert to av de andre viktige faktorene som Allingham og Sandmo påpeker ved skatteunndragelse: faren for avsløring og straffen ved avsløring. Dette er tillatt at varierer subjektivt mellom respondentene, men det betyr likefullt at det er et forbehold som må inkluderes i analysen av resultatene. Informasjonen gitt i eksperimentet her er lik den informasjonen aktører har ellers når det skal handles. Det betyr at det er en god forutsetning for å kunne si noe om aktørers oppførsel.

4.4.1.2 Data

Ekspérimentdataene ble samlet inn våren 2019, gjennom Norstats befolkningspanel. Datainnsamlingen hos Norstat gjøres i bakgrunn av kjente populasjonsparametere som kjønn, alder, utdanning, ansettelsesforhold og inntekt (Cappelen og Dahlberg 2018, 424). Det skal i utgangspunktet være unødvendig å vekte i eksperiment dersom det er tilstrekkelig N (SHadish, Cook og Campbell 2002, 14). Det er imidlertid valgt å gjøre det her, ettersom det bare er like i overkant av 100 respondenter i hver gruppe.

	N	MIN.	MAKS.	GJENNOMSNIITT	STD. AVVIK
Velge svart snekker?	1 022	0	1	0.23	0.013

4.4.2 Listeeksperiment

I innledningen til dette kapittelet ble det presentert at det potensielt er knyttet sosial ønskverdighetsskjevhet til å innrømme at det er kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid. Dette er testet gjennom et listeeksperiment.

Listeeksperiment er hensiktsmessig når spørsmålet som skal besvares er vanskelig å samle korrekt data om, grunnet sensitivitet (Blair og Imai 2012, 48). Det er vel etablert at det er vanskelig å samle inn data på sensitive tema når respondenter blir spurt direkte (Toureangeau og Yan 2007, 860). Det er ikke sikkert aktører ønsker å oppgi om de har gjort en sosialt uakseptabel handling, dersom den strider mot sosiale normer. Ved å bruke indirekte metoder er utfordringen med sosial ønskverdighetsskjevhet redusert, og respondentene føler mindre skam i å oppgi kriminell oppførsel (Kirchler og Wahl 2010). Intensjonen i listeeksperimentet er at respondentens anonymitet blir sikret ved at respondenten slipper å svare på *hvilke* påstander det er gjort, men *hvor mange* av påstandene fra listen (Corstange 2009, 48).

4.4.2.1 Utformingen av mitt listeeksperiment

I mitt listeeksperiment ble respondentene tilfeldig delt i to grupper, hvor begge gruppene blir presentert for en liste med gitt antall påstander. I behandlings-gruppen blir det lagt til én ekstra påstand, og det er denne påstanden som er analysens virkelige fokus (Cappelen, Kuhnle, og Midtbø 2016, 131; Chaudhuri og Christofides 2013, 117).

Respondentene ble i kontrollgruppen presentert med fire potensielle handlinger, med vignetten «Her er fire handlinger som mange eller noen av oss gjør med jevne mellomrom. Indiker hvor mange av disse handlingene du har gjort i løpet av de to siste årene; altså ikke hvilke, men hvor mange»

- (1) Spist på restaurant
- (2) Besøkt lege
- (3) Deltatt i bryllup
- (4) Reist Norge på langs

Forskjellen fra denne gruppen til behandlingsgruppen er at de som fikk behandling fikk en femte handling, med en påfølgende liten endring i vignetten med endring til fem handlinger, og ikke fire:

(5) Kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid.

Valget av to år som grunnlag for handlinger er valgt siden det er tilsvarende Skatteetatens tidsavgrensning på deres spørreundersøkelser (Ruud 2018). Spørsmålet utvides også til å inkludere om aktører har vurdert å kjøpe svart arbeid, og ikke bare kjøpt. Dette var nødvendig, siden det må være en viss andel av befolkningen som faktisk har gjort den sensitive handlingen for at listeeksperimentet skal være suksessfylt (Glynn 2013, 160). Dette forutsetter imidlertid at det også er sosialt ønskelig å fremstille seg selv som en som ikke vurderer å kjøpe svart arbeid heller. I 2018-undersøkelsen til Skatteetaten ligger andelen som har kjøpt svart arbeid på 10 %. Når denne kategorien utvides til å inkludere dem som har vurdert å kjøpe svart, er det 17 % som faller i denne kategorien, noe gir bedre grunnlag for estimering av forskjellen.

Ved benyttelse av listeeksperiment er den grunnleggende metoden for estimering å sammenligne gjennomsnittlig antall påstander i de to gruppene (Kuklinski et al. 1997; Blair og Imai 2012). Dersom det for eksempel er et snitt på 2,5 antall handlinger som er gjort i behandlingsgruppen, mot et gjennomsnitt på 2 handlinger i kontrollgruppen, vil det bety at der 50 % som har gjort den aktuelle handlingen. Alt annet holdes konstant, ergo kan det konkluderes at forskjellen mellom gruppene er den eneste handlingen som blir lagt til. En tradisjonell z-test for proporsjoner er tilstrekkelig for å teste om forskjellen mellom gruppene er signifikant (Cappelen, Kuhnle, og Midtbø 2016, 132).

For at en z-test skal være korrekt å bruke til å se på signifikansforskjellen mellom gruppene, må variansen være tilnærmet like (Acock 2016, 164). Dette er testet gjennom en f-test, som finner at det stemmer. Det betyr at en z-test vil være korrekt å bruke. Det er imidlertid noen forskjeller i antallet gyldige svar i listeeksperimentet, noe som gjør at det også blir oppgitt en t-test som tester for ulik varians. Dersom forventningene er ensrettet vil det være korrekt å anvende en én-halet test (Midtbø 2007, 63). Det er det grunn til å forvente her, ettersom det blir tillagt en ekstra påstand.

Jeg delte respondentene inn i tre grupper. Respondentene i den tredje gruppen, «Har du kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid i løpet av de to siste årene?». Å inkludere et direkte spørsmål i listeeksperimentet har vist seg å være en nyttig måte å sammenligne med resultatet fra listene (Corstange 2009, 58). Dette har riktignok ikke betydning for analysen av selve listeeksperimentet, men tilbyr en sammenligning med resultatet fra listene.

4.4.4.2 Forutsetninger for listeeksperiment

En viktig forutsetning for et vellykket listeeksperiment er å unngå takeffekter og gulveffekter, slik at respondentene har gjort noen eller at respondenten har gjort alle (Glynn 2013, 6-8). Dersom respondenten har gjort alle eller ingen av påstandene kan det være at vedkommende føler at hen utleverer seg selv. Skjer det, vil det være brudd på forutsetningen om beskyttelsen av privatsfæren, som er det som skal motivere til oppriktighet (Glynn 2010, 5).

I dette eksperimentet er det forsøkt ivaretatt ved «reist Norge på langs», som det er rimelig å anta at få respondenter har gjort i løpet av de to siste årene. Det er meget viktig at respondentene ikke føler at de utleverer seg selv og at det er identifiserbart når vedkommende svarer på undersøkelsen. Lengden på listen er imidlertid en balansegang mellom å oppgi for mange påstander slik at det blir vanskelig å forholde seg til, og det å klare å beskytte anonymiteten til respondenten (Corstange 2009; Glynn 2010, 7).

4.4.4.3 Svakheter ved liste-eksperimentell tilnærming

Det er naturlig at det selv i et anonymt eksperiment som dette fremdeles vil være sosial ønskverdighetsskjevhet. Det vil nok rett og slett ikke være mulig å helt korrekt anslå andelen som har kjøpt eller vurdert svart arbeid, rett og slett grunnet graden av sensitivitet i spørsmålet.

Listeeksperiment som metode lider også av tap av presisjon, i form av at standardfeilen blir større enn de ville vært dersom en kunne stilt spørsmålet direkte uten sosial ønskverdighetsskjevhet i svarene (Corstange 2009, 62). Dette er kanskje riktignok en noe urettferdig kritikk, ettersom dette er et forsøk på å anerkjenne at det eksisterer sensitivitet og det er et forsøk på å avdekke denne (Blair og Imai 2012, 49). De større standardfeilene er kostnaden ved å benytte denne metoden. Det er imidlertid bedre med større variasjon i estimatene rundt et korrekt målt respons enn det er med større presisjon rundt feil målt respons (Corstange 2009, 62).

4.5 Åpent tekstsvaer

Den siste metoden som er benyttet i denne avhandlingen er åpne tekstsvaer. Skatteetaten har inkludert i flere runder hva det er som er de viktigste årsakene for aktørers kjøp av svart arbeid, ved hjelp av lukkede undersøkelser med forhåndskodede svar.

Undersøkelser med faste svaralternativ er på den ene siden hensiktsmessig ettersom det gir muligheten å undersøke akkurat det som er ønskelig. Kartlegging av atferdsmønstre gjennom lukkede undersøkelser med forhåndskodete svaralternativ gir imidlertid mye informasjonstap. For å kartlegge meningsmangfold og erfaringer i befolkningen er det derfor gjennomført en undersøkelse med en åpen tekstboks, hvor respondentene selv skriver hvorfor de enten har (1) kjøpt svart arbeid, (2) vurdert, men ikke kjøpt, eller (3) verken vurdert eller kjøpt.

Respondentene i undersøkelsen min ble presentert med ett spørsmål: «*Har du noen gang kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid*», med svaralternativene «Ja, har kjøpt», «Ja, har vurdert det, men ikke kjøpt» og «Nei, har verken vurdert eller kjøpt». Hver av disse kategoriene fikk et oppfølgingsspørsmål, hvor de ble presentert med henholdsvis følgende spørsmål:

1. Vennligst beskriv med egne ord hva som var de(n) viktigste årsaken til at du kjøpte svart?
2. Vennligst beskriv med egne ord hva som var de(n) viktigste årsaken(e) til at du vurderte det, og hva som var de(n) viktigste årsaken til at du ikke kjøpte det likevel?
3. Vennligst beskriv med egne ord hva som var de(n) viktigste årsaken(e) til at du verken har kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid

Toureangeau, Rips, og Rasinski (2000, 7-8) peker på fire steg i den kognitive prosessen som respondenter i undersøkelser opplever når de blir bedt om å svare. Det første steget er det tolking av spørsmålet. I dette steget leser og tolker respondenten spørsmålet og hva det er ment å måle. I det andre steget må respondenten fremkalle relevant informasjon tilknyttet det hen tolker spørsmålet til å handle om. I det tredje steget formulerer respondenten et svar på spørsmålet ut fra informasjonen hen fremkalte. Til slutt brukes dette til å avgi et svar. I det fjerde steget er forskjellen mellom lukkede og åpne tekstsvaer betydelig (Zuell og Scholz 2015, 27). Kostnaden i den kognitive prosessen det er å tenke ut et svar uten å kunne velge et fra en liste, kan føre til at folk velger å ikke svare på de åpne tekstboksene. Imidlertid er fordelene med

avgitte svar i åpne tekstbokser stor, ettersom det viser seg at respondenter i stor grad oppgir det som er det viktigste for dem når de blir spurt om å utdype i åpne tekstsvare (Geer 1991, 8).

Ca. 10 % av svarene i hver gruppe ble lest gjennom, og i bakgrunn av svarene ble det laget noen kategorier som respondentene kunne kodes i. Antallet kategorier var aldri endelig, og det ble laget nye kategorier etterhvert som det ble lest flere svar. Kodebok er oppgitt i appendiks B.

Reliabilitet i koding av datamateriale kan generelt sikres på to måter – ved interkoderreliabilitet og intrakoderreliabilitet (Hoonard 2012). Interkoderreliabilitet oppnås ved lik koding med to kodere som uavhengig koder materialet for seg, mens intrakode refererer til reliabiliteten at materialet kodes likt hver gang. Som en konsekvens av manglende midler til å kunne lønne flere kodere, er det bare jeg som har kodet materialet. Det er imidlertid gjennomført handlinger for å sikre intra-koderreliabilitet. Materialet er kodet ved to anledninger, med en ukes tidsperiode mellom kodingene. Tilfeller som var ulikt kodet ble kodet en tredje gang, med en ny uke mellom.

En utfordring med de åpne tekstsvarene var at jeg ikke hadde kontroll på hva respondentene ville svare. Dette kunne utløst meldeplikt til Norsk Samfunnsvitenskapelig Database. Dataene ble imidlertid anonymisert av veileder før jeg fikk dem.

5.0 Resultat og analyse

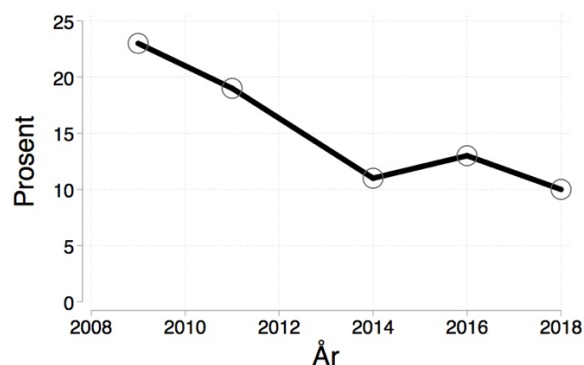
I dette kapitlet presenteres og analyseres de forskjellige resultatene. Det er valgt å analysere funnene sammen med resultatene fra de respektive undersøkelsene, ettersom det er mer oversiktlig. Imidlertid bidrar alle fire metodene benyttet samlet til å besvare problemstillingen, og må derfor sees i sammenheng.

Først er deskriptiv statistikk tilknyttet kjøp av svart arbeid presentert. Deretter følger resultatene fra regresjonen. Dette er oppgitt i to tabeller, en med tidsserie og en med to tverrsnitt, grunnet datamangel. Det kommenteres først på signifikansen i modellene, før de analyseres, hvor også hypotesene vil styrkes eller svekkes. I den påfølgende delen av kapitlet presenteres og analyseres effekten av to vanlige forklaringer for kjøp av svart arbeid, oppfattelsen av at det er raskere og billigere. Analysen av faktoreksperimentet følges av resultat og analyse av listeeksperimentet. Kapitlet følger med den unike forskningen på kjøp av svart arbeid i Norge med helt åpne tekstsvaer for å isolere den viktigste forklaringen for kjøp og ikke kjøp av svart arbeid. Til slutt er det en oppsummering av hypoteser.

5.1 Omfanget og meninger om svart arbeid

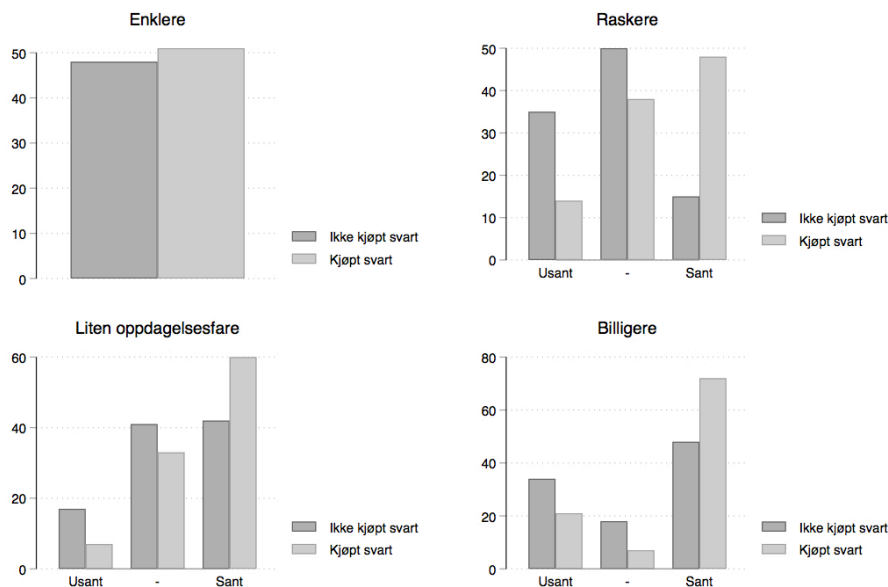
Blant de første spørsmålene som dukker opp når det skal undersøkes kjøp av svart arbeid er «hvor mange er det egentlig som kjøper svart?». Dette vises i figur 7, som viser at det i 2009 var like i underkant av 25 % av Norges befolkning som hadde kjøpt svart arbeid de to siste årene.

Det fremgår av grafen at kjøp av svart arbeid varierer mellom de forskjellige måleperiodene. Prosentandelen som har kjøpt svart arbeid de to siste årene i 2009 er høyest, før den er nedadgående mot målingen i 2018, med unntak av en liten økning av kjøpet i perioden 2014-2016.

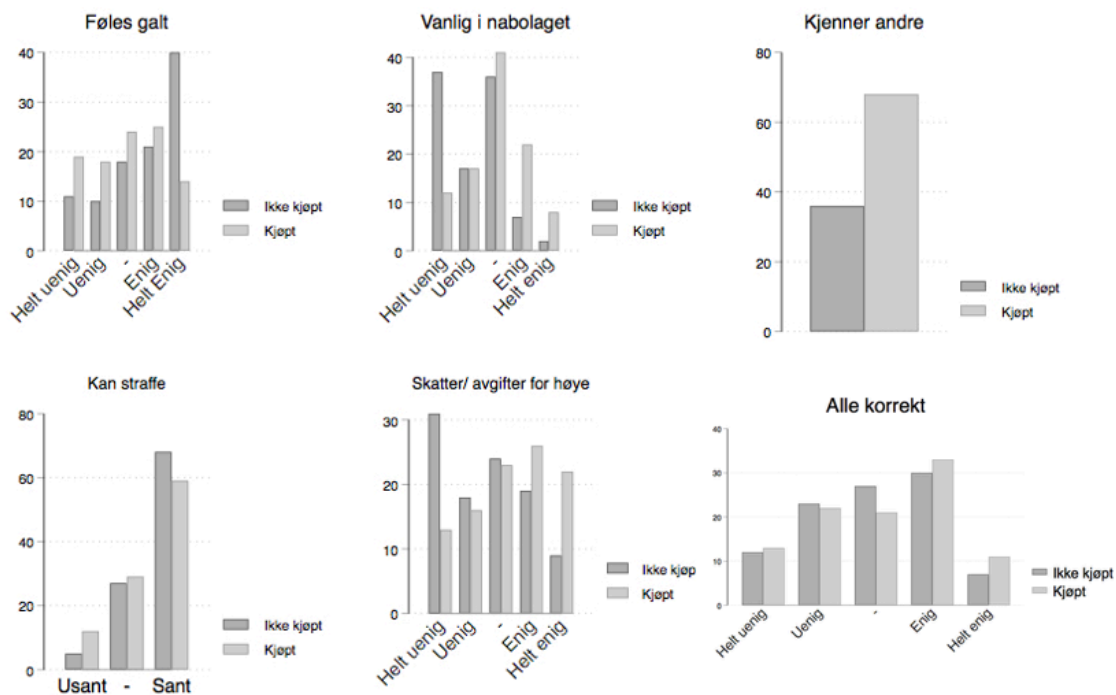
Figur 7: Prosentandel som har kjøpt svart arbeid de siste to årene

Fra figur 8 fremgår det at det er forskjeller mellom kjøpere og ikke kjøpere. Det viser seg at 48 % av kjøperne av svart arbeid mente at det er sant at svart arbeid kan utføres raskere. Av de som ikke hadde kjøpt svart arbeid var det bare 15 % som mente dette. Kjøpere mener i større grad at svart arbeid er raskere enn dem som ikke har kjøpt, og at det er mindre sannsynlig at man blir oppdaget. Det er liten forskjell i hvorvidt man mener regelverket burde bli enklere eller ikke.

Figur 8: Deskriptiv statistikk over variablene i rational choice-gruppen. Fordelt på ikke kjøpt svart og kjøpt svart. Prosentfordeling på svar.

I gruppen skattemoral er det de samme trendene, vist i figur 9. Respondentene som har kjøpt svart arbeid er ganske jevnt fordelt på hvorvidt de føler at å kjøpe svart arbeid føles galt siden det strider mot lover og regler. Det er en betydelig større andel blant dem som ikke har kjøpt svart som er uenig i at det er vanlig i nabolaget, og de oppgir i tillegg at de i større grad kjenner andre som også har kjøpt svart. Hvorvidt respondentene mener det er legitimitet til å straffe kjøpere er relativt likt. Det er imidlertid større forskjeller mellom gruppene på spørsmålet om skatter og avgifter såpass høye at man blir tvunget til å kjøpe svart, hvor kjøpere mener dette stemmer. Det er noen små forskjeller mellom hvorvidt det menes at alle betaler korrekt skatt.

Figur 9: Deskriptiv statistikk over variablene i skattemoral-gruppen. Fordelt på ikke kjøpt svart og kjøpt svart. Prosentfordeling på svar.

5.2 Regresjon

Denne delen av kapittel 5 er strukturert som følger: først presenteres det hvordan modellene i tidsserie-regresjonen er utviklet. Deretter følger resultatene av tidsserie-regresjonen, før de analyseres opp mot hypotesene. Grunnet datamangel må den ene hypotesen, H8, analyseres for seg selv, og det må knyttes forsiktighet til funnene fra denne.

5.2.1 Modellutvikling

Tidsserie-regresjonen består i hovedsak av 9971 respondenter, fordelt på fem målinger. I utviklingen av modellen er det benyttet en nedenfra-og-opp struktur. I regresjonsanalysen er dette en bedre måte å gjøre det på enn en ovenfra-og-ned tilnærming, da dette potensielt kan føre til problemer med konvergens (Hox, Moerbeek, og Schoot 2017, 56). De to gruppene av forklaringer, rational choice og skattemoral, er undersøkt sammen med demografiske variabler hver for seg i modell 1 og 2.

Begge gruppene av forklaringer er undersøkt sammen i modell 3 og modell 4. Modell 4 oppgir den kvadratiske modellen for å undersøke bedre variablene som er målt på likert-skala. Modell 5 er uten betydningsfulle enheter, for sammenligning. Imidlertid er det ved å ta ut respondenter med et tap på over halvparten av respondentene på avhengig variabel. I tillegg er dette personer

med gyldige svar, som faktisk har kjøpt svart. Ved å ta dem ut, vil dette være å feilrepresentere bildet av hvilke holdninger kjøpere av svart arbeid har.

5.2.2 Random effects, tidsserie

Tabell 5: Maximum likelihood-regresjon, random effects.

	Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4 (Kvadrat)	Modell 5 (modell 4 uten bet. enheter)	Modell 5 (Kvadrat, H8)
Demografi						
Mann (0/1)	0.023*** (0.007)	0.021*** (0.006)	0.021*** (0.006)	0.019*** (0.006)	0.022*** (0.013)	0.001 (0.007)
Selvstendig næringsdrivende (0/1)	0.061** (0.017)	0.019 (0.017)	0.023 (0.016)	0.024 (0.016)	0.010 (0.013)	0.026 (0.019)
Alder	-0.004* (0.002)	0.009*** (0.002)	0.010*** (0.002)	0.006*** (0.002)	0.007*** (0.002)	0.006*** (0.002)
Rational Choice						
Enklere (0/1)	-0.002 (0.008)		-0.001 (0.006)	0.003 (0.006)	0.002 (0.005)	-0.011 (0.008)
Raskere	0.12*** (0.005)		0.092*** (0.005)	-0.16*** (0.028)	-0.111*** (0.21)	-0.141*** (0.033)
Raskere ²				0.067*** (0.007)	0.05*** (0.005)	0.054*** (0.008)
Liten oppdagelsesfare	0.022*** (0.007)		0.010 (0.007)	0.028 (0.032)	0.038 (0.025)	0.038 (0.036)
Liten oppdagelsesfare ²				-0.005 (0.007)	-0.008 (0.006)	-0.007 (0.008)
Billigere	0.025*** (0.005)		0.020*** (0.005)	-0.001 (0.01)	0.032 (0.003)	-0.013 (0.046)
Billigere ²				0.005 (0.01)	0.002 (0.008)	0.005 (0.011)
Skattemoral						
Føles galt		-0.021*** (0.003)	-0.018*** (0.003)	0.045*** (0.014)	0.012 (0.011)	0.051*** (0.019)
Føles galt ²				-0.01*** (0.002)	0.012 (0.011)	-0.012*** (0.003)
Vanlig i nabolaget		0.052*** (0.002)	0.041*** (0.003)	-0.011 (0.013)	-0.06*** (0.01)	-0.032** (0.016)
Vanlig i ² nabolaget				0.011*** (0.003)	0.02*** (0.002)	0.013*** (0.002)
Kjenner andre (0/1)		0.121*** (0.003)	0.113*** (0.007)	0.1*** (0.007)	0.086*** (0.005)	0.097*** (0.003)
Kan straffe		-0.026*** (0.005)	-0.019*** (0.005)	-0.119** (0.006)	0.006 (0.035)	-0.14** (0.057)
Kan straffe ²				0.021** (0.01)	-0.005 (0.007)	0.028** (0.012)
Høye skatter		0.02*** (0.003)	0.01*** (0.003)	-0.049*** (0.011)	-0.028*** (0.01)	-0.037** (0.002)
Høye skatter ²				0.011*** (0.002)	0.006*** (0.002)	0.001*** (0.009)
Alle korrekt						-0.022 (0.16)
Alle korrekt ²						0.006* (0.003)
Konstant	-0.27***	0.031	-0.169***	0.228***	0.039	0.259

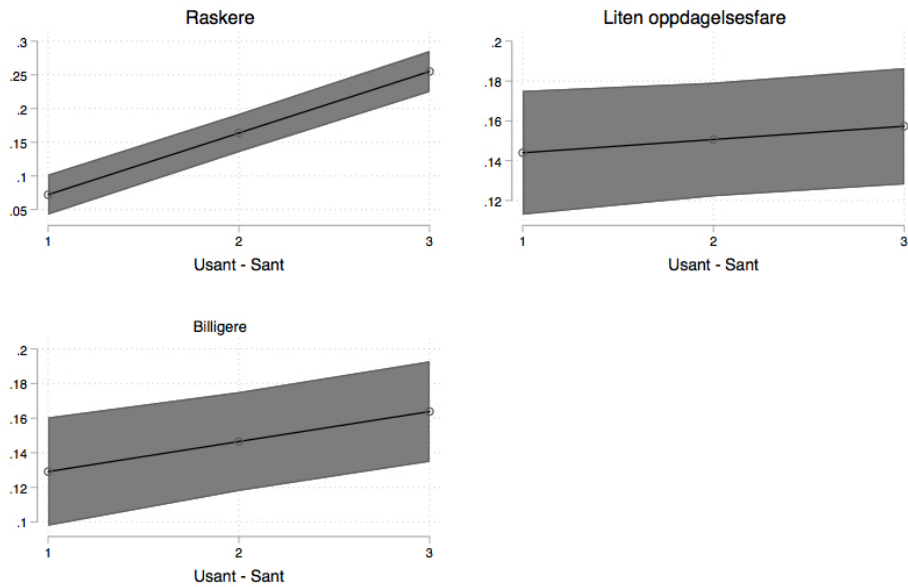

Diagnostikk						
-2LL	3396	3249	3050	2970		
AIC	6858	6549	6161	6007		
σS_e	0.34(.002)	0.34(.002)	0.33(.002)	0.33(.002)	0.24 (0.02)	0.229(0.003)
σS_u	0.042(0.14)	0.029(.01)	0.03(.01)	0.03(.009)	0.02 (0.01)	0.021 (0.02)
N	9971	9971	9971	9971	9084	

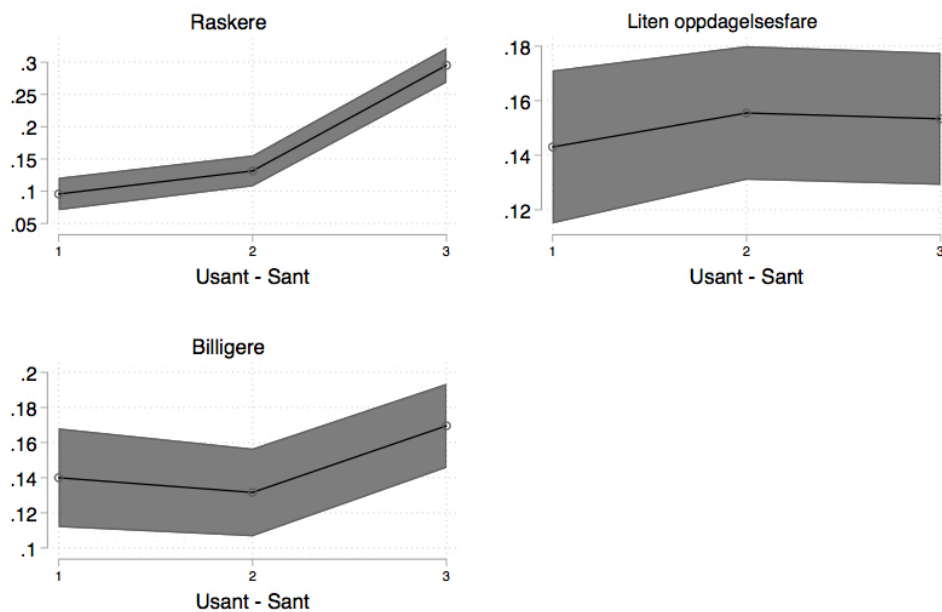
Merk: *** = $p < 0.01$. ** = $p < 0.05$. * = $p < 0.1$. Standardfeil i parentes. σS_e = standardavviket til konstantleddet mellom år, σS_u standardavviket mellom respondenter

I tabell 5 indikerer lavere -2LL at modellen har større forklaringskraft. For modellene med hele tidsperioden er den laveste -2LL i modell 3, og dermed lavere likelihood-ratio test, noe som indikerer at dette er den beste modellen av modell 1-3. Dette er også støttet av AIC, som også har lavest verdi i denne modellen. Modell 4, den kvadratiske versjonen av modell 3, er imidlertid enda bedre. Modell 4 er den modellen som vil bli brukt til å analysere resultatene, siden det i disse modellene er tillat for kurvelinearitet. AIC og -2LL er ikke oppgitt for modell 5 og 6, ettersom disse ikke er sammenlignbare. Tolkingen av variablene med to verdier er enkel, ettersom forskjellen i sannsynlighet er den samme som koeffisienten. Tolkingen av sannsynlighetene av forklaringsvariablene med flere verdier er mer komplisert. I disse variablene går prediksjonslinjen i én retning frem til et vendepunkt, før den tar en annen retning. For at det skal bli enklere å forstå hvilken effekt disse variablene har, er det grafisk fremstilt prediksjonen av sannsynlighet av disse variablene med 95 % konfidensintervaller i figur 11 og figur 13. De lineære prediksjonene fra modell 3 vil også vises for å vise større sikkerhet rundt prediksjonen, i figur 10 og 12.

Av de demografiske variablene er «Mann» og «Alder» signifikante på 1 %-nivå, mens «Selvstendig næringsdrivende» er ikke signifikant. Yngre mennesker er gjerne i en etableringsfase, og har ikke den samme inntekten og formuen å bruke på kjøp av tjenester som eldre.

Figur 10: Lineær prediksjon på «Rational Choice» fra modell 3, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.

Figur 11: Kurvelineær prediksjon på «Rational Choice» fra den kvadratiske modellen, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.

Av variablene i gruppen «rational choice» er det bare forklaringen om at det er raskere som er signifikant. «Liten oppdagelsesfare», «Enklere» og «Billigere» er ikke signifikant.

H1: Aktører kjøper svart arbeid siden det er for høye kostnader tilknyttet informasjonsinnhenting som kreves for hvitt arbeid

Den første hypotesen er svekket ettersom «Enklere» ikke er signifikant. Dette indikerer at kjøp av svart arbeid ikke skyldes en for kostbar informasjonsinnhenting. Det er ikke noen signifikant effekt av å mene regelverket for hvitt arbeid burde forenkles på sannsynligheten for kjøp av svart arbeid, ettersom dette er likt for både kjøpere og ikke-kjøpere. Det er dermed trolig at kjøpere av svart arbeid vil fortsette å kjøpe svart, selv om regelverket skulle endres.

H2: Aktører kjøper svart arbeid av tidsperspektivet, ettersom det er antatt at dette kan gjøres raskere

Et signifikant funn er at det er betydelig mer sannsynlig for kjøp om man mener det kan gjøres raskere. Det vises i figur 11 under «Raskere» at det blant dem som har svart «Sant» er 30 % sannsynlighet for å ha kjøpt svart, mens det blant dem som mener det er usant er 10 % sannsynlighet for kjøp av svart arbeid. Dette gjelder også for den lineære prediksjonslinjen. Dette betyr at H2 ikke kan forkastes. Kjøpet kan dermed forklares av at folk ikke ønsker å vente på å få papirene og lignende i orden, og at svart arbeid er mer tilgjengelig. Ettersom tid før oppstart representerer et potensielt hinder, velger kjøpere svarte tjenester siden de antar at det kan gjøres raskere.

H3: Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten

Variabelen «Liten oppdagelsesfare» har ikke signifikant effekt, og ser ut til å måtte forkastes. Ifølge Allingham og Sandmo-modellen (1972) ville aktører i «skattespillet» i større grad forsøke å unndra skatt dersom man anså faren for å bli oppdaget og straffet som liten. På dette spørsmålet skiller ikke populasjonen seg (se «liten oppdagelsesfare» i figur 8). Hvorvidt aktørene oppfatter at kjøpere blir oppdaget eller ikke påvirker ikke kjøp av svart arbeid. Dette er vist under «Liten oppdagelsefare» i figur 11.

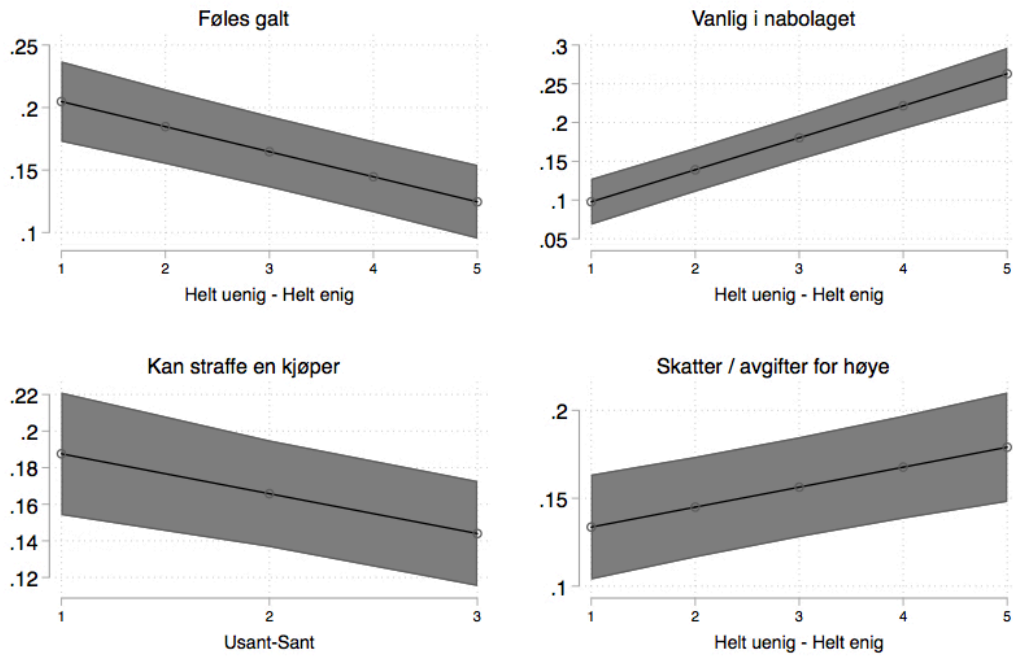
I gruppen som ikke hadde kjøpt svart arbeid var det 17 % som mente at det var sannsynlig at myndighetene oppdaget kjøp av svart arbeid, sammenlignet med 7 % som mente det samme i gruppen som hadde kjøpt svart arbeid. En tolkning av at det ikke unndras mer, selv når respondentene anser faren for å bli oppdaget som liten, er at nordmenn generelt har høy skattemoral. En annen forklaring kan finnes i prospektteorien til Kahneman og Tversky (1979). Prospektteorien tilsier at aktører vurderer handling under usikre forhold opp mot et referansepunkt, og knytter sterkere følelser til tap enn gevinster ut fra det referansepunktet

(Kahneman og Tversky 1979, 279). Kahneman og Tversky finner at mennesker også er påvirket i handlingen av overvektingen av sannsynligheten for at lite trolige utfall vil skje (Kahneman og Tversky 1979, 281). Kjøp av svart arbeid er en usikker handling i utgangspunktet, ettersom kjøperne ikke har perfekt informasjon på forhånd. Ved å kombinere denne teorien med modellen til Allingham og Sandmo, kan det at ikke flere kjøper svart arbeid tolkes som at mens de ikke tror at myndighetene oppdager kjøp generelt, så kan de tro at *de* er den som vil bli oppdaget. Om de blir oppdaget, er det ikke noe lenger å spare på å kjøpe svart arbeid, ettersom straffen vil være mer kostbar enn det ville vært å kjøpe hvitt i første omgang. Denne teorien er for eksempel støttet av forskningen til Alm, McClelland, og Schulze (1992) som finner gjennom eksperimentell forskning at aktører overvektet sannsynligheten for kontroll, og derfor etterlever. Det tyder på at H3, *Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten*, ikke kan beholdes.

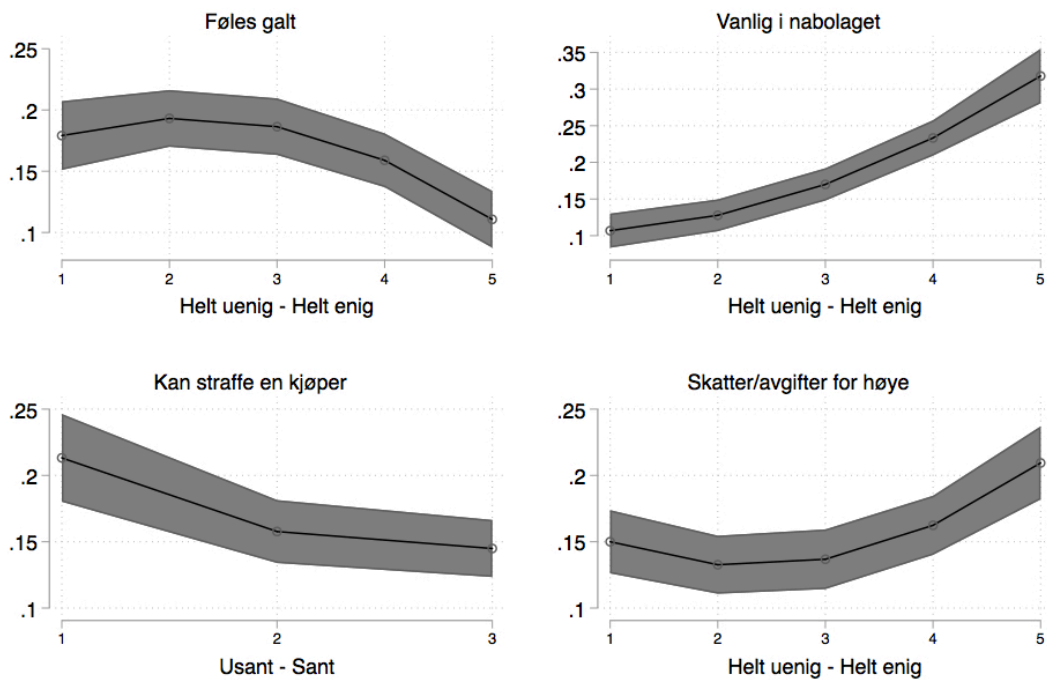
H4: Aktører kjøper svart siden de forventer å spare penger

Variabelen «Billigere» er ikke signifikant, og ser ut til å måtte forkastes. Flertallet av de som ikke har kjøpt svart arbeid mener også at det er billigere (se «Billigere» i figur 8). Dette tyder på det er noen andre mekanismer som ligger til grunn for kjøp av svart arbeid, og oppfatningen om at det er billigere er ikke alene nok til å påvirke kjøpet. Dette er vist under «Billigere» i figur 11.

Det ble i avsnittet om «liten oppdagelsesfare» presentert skattemoral som en mulig forklaring på hvorfor folk kjøper hvitt til tross for at faren for å bli oppdaget med kjøp av svart var liten. Flere av variablene som skulle teste skattemoral viser at disse har en påvirkning. Prediksjonene for variablene med flere verdier enn to er vist i figur 12 og i figur 13.

Figur 12: Lineær prediksjon på gruppen «Skattemorale» fra modell 3, med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.

Figur 13: Kurvelineær prediksjon på gruppen «Skattemorale» fra den kvadratiske modellen med 95 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.

H5: Respekt for lover representerer en personlig norm, og kjøp av svart arbeid i Norge skyldes lavere respekt for lover hos kjøperne sammenlignet med resten av befolkningen

Den første moralske forklaringen testet er den personlige normen, om det føles galt å kjøpe svart arbeid siden det strider mot lover og regler. Denne variabelen er signifikant, og hypotesen ser ut til å måtte beholdes. Prediksjonslinjen vises under «Føles galt» i figur 13. Her er det signifikant mindre sannsynlighet for at aktører som er helt enig i at det føles galt å kjøpe svart arbeid ender med å kjøpe svart arbeid, sammenlignet med dem som er helt uenig og uenig.

De personlige normene ankret i hver person har en signifikant effekt på et 1 %-nivå på kjøp av svart arbeid. Dette stemmer med teorien, og det er mer sannsynlig at kjøpere av svart arbeid har personlige normer om at det ikke føles galt å kjøpe svart arbeid. Dette tyder på at funnene til for eksempel Bobek, Hageman, og Kelliher (2013) som fant at personlige normer har en signifikant effekt på etterlevelse, også stemmer i Norge. Forskjellen er imidlertid ikke stor – den ligger på ca. 6 % forskjell i sannsynlighet fra 1 til 5, men den er likefullt signifikant.

H6: Aktørers kjøp av svart arbeid i Norge skyldes at det er den vanlige handlingen nabolaget

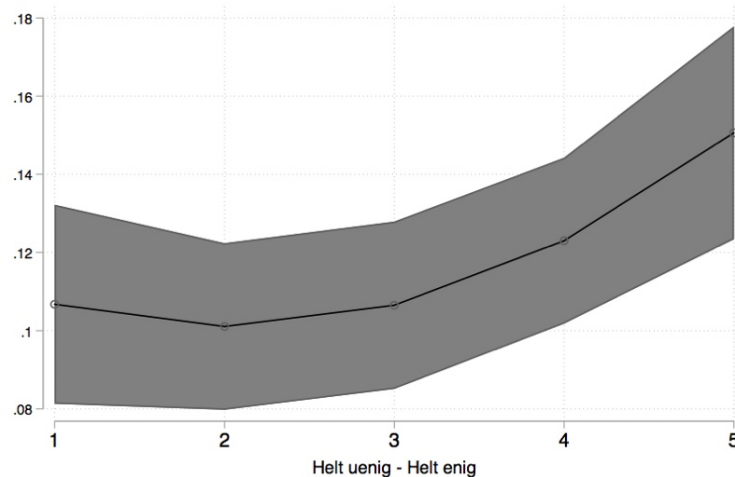
H7: Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekretsen som også har kjøpt svart

Personlige normer viser seg å ha en effekt, men ikke så sterk. Imidlertid viser det seg at de sosiale normene har en større effekt. Dersom aktører mener det er vanlig å kjøpe svart arbeid i nabolaget, går sannsynligheten for kjøp fra like over 10 % til rett under 25 % dersom aktører er «enig» i at det er en vanlig handling, og til over 30 % sannsynlighet dersom aktøren er helt enig. Dette er vist under «Vanlig i nabolaget» i figur 13. I tillegg er koeffisienten på «Kjenner andre» på 0,1, noe som betyr det er en signifikant forskjell i sannsynlighet på 10 % for å kjøpe svart arbeid dersom aktøren kjenner andre som også har kjøpt svart. Dette stemmer overens med funnene til Dufwenberg og Nordblom (2018), som fant at det var større skam knyttet til å unndra skatt dersom naboene oppdaget dem. Det er derimot naturlig at det ikke er noen skam knyttet til å bli oppdaget ved å kjøpe svart av naboene dersom naboene har gjort akkurat det samme. Funnet stemmer også overens med funnene til Porcano (1988, 63), som fant at oppfatningen om kjennskap til andre unndragere hadde en signifikant negativ effekt på egen etterlevelse. Dette tyder på at kjøp av svart arbeid går i sosiale nettverk. Dette skiller imidlertid ikke mellom om det er en form for vennetjeneste som blir kjøpt svart, eller om det er sosiale nettverk som kan hjelpe en kjøper å komme i kontakt med tilbydere. Det spiller heller egentlig ingen rolle, siden begge forklaringer på kjøpet kan forklare effekt fra sosiale nettverk. Både naboer og sosialt nettverk utgjør den sosiale gruppen som Kirchler, Hoelz, og Wahl (2008, 218)

identifiserer kan sanksjonere effektivt overtredelse av normer. For å oppsummere, H6 og H7 som tester forholdet av sosiale normer på etterlevelsen, er begge to signifikante forklaringer på kjøp av svart arbeid. Begge hypotesene, både H6, og H7, *Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekreisen som også har kjøpt svart*, ser ut til å måtte beholdes.

H8: Aktører i Norge kjøper svart arbeid som følge av en lavere horisontal tillit til andre borgers etterlevelse

Funnene i de to forrige hypotesene kan også tolkes til at det er en lavere horisontal tillit i etterlevelsen, ettersom aktører er mer tilbøyelig å unndra dersom vedkommende mener at den sosiale gruppen sin gjør det samme. Imidlertid tar H8 sikte på å teste bredere, med å undersøke hvorvidt de fleste, altså ikke den sosiale gruppen, betaler korrekt skatt. Siden det ikke eksisterer data for om aktører anser at andre betaler korrekt skatt før 2014, presenteres prediksjonen for seg selv her.

Figur 14: Kurvelineær prediksjon fra modell 6 med 90 % konfidensintervaller. Prosent sannsynlighet.

Det er en signifikant effekt på et 10%-nivå av lavere horisontal tillit på sannsynligheten til å kjøpe svart, noe som tyder på at hypotesen må beholdes. Merk at konfidensintervallene i figur 14 er på 90 %. At lav horisontal tillit leder til unndragelse er i tråd med funnene til Scholz og Lubell (1998) og Hammar, Jagers, og Nordblom (2008), hvor det i begge studier finnes en signifikant negativ sammenheng mellom tillit til andre og etterlevelse. Som nevnt, variabelen «alle korrekt» mangler data på årene før 2014-undersøkelsen, og mens hypotesen ser ut til å beholdes, er det en svakhet at det ikke er mulig å si noe om effekten i de tidligere målingene.

H9: Legitimitet henger tett sammen med vertikal tillit, og kjøp av svart arbeid skyldes at kjøperne anser myndighetene som mindre legitim enn de som ikke har kjøpt svart

Denne hypotesen beholdes også, ettersom den er signifikant på et 5 %-nivå. Holdningen om at myndighetene ikke kan straffe kjøpere påvirker sannsynligheten for å kjøpe svart. Dette er vist med den nedadgående prediksjonslinjen under «Kan straffe en kjøper» i figur 13. Dette stemmer overens med funnene til for eksempel Wahl, Kastlunger, og Kirchler (2010), Kastlunger et al, og Prinz, Muehlbacher, og Kirchler (2014), som alle finner et signifikant forhold mellom legitimitet og etterlevelse. Dette indikerer at det er rom for myndighetene å øke kontrollvirksomheten, for derigjennom å vise at myndighetene beskytter samfunnet fra gratispassasjer. Ved å gjøre dette vil det potensielt kunne økes hvordan skatteyttere ser på myndighetenes legitimitet, og dermed også den vertikale tilliten. Faren er det endres til et mer antagonistisk skatteklime, som Murphy (2004) identifiserte hadde skjedd med aktører som følte seg forfulgt av myndighetene. Dersom myndighetene blir ansett som for pågående og kontrollerende, vil det potensielt kunne redusere den frivillige etterlevelsen medført av den vertikale tilliten.

H10: Kjøp av svart arbeid er et resultat av kjøperes protest mot statens skatter og avgifter

Hypotesen om et signifikant forhold mellom å anse skatter og avgifter er for høye og kjøp av svart arbeid er så signifikant på et 1 %-nivå. Prediksjonslinjen vises i figur 13, under «Skatter og avgifter for høye». Det fremgår at det er signifikant forskjell mellom verdiene «helt uenig» og «helt enig», og det er ca. 7 % forskjell i sannsynlighet. Som nevnt tidligere kan dette tolkes på to måter. Det kan være en konsekvens av at aktørene har dårlig råd, og tvinges til å kjøpe svart arbeid dersom de skal kjøpe tjenester. Denne potensielle kjøpergruppen er det vanskelig for myndighetene å adressere, ettersom det ikke er en holdning å ikke være bemidlet. Dette kunne vært adressert om det var gitt tilgang / eksisterte data på, men det er ikke mulig i denne avhandlingen. Derimot, om det legges til grunn at aktørene kjøper svart av liberalistiske årsaker er det mulig å endre disse holdningene. Dersom norske myndigheter klarer å endre skattegangen til et mer service-orientert og synergistisk skatteklime som anbefalt av både Kirchler, Hoelzl, og Wahl (2008, 219) og Alm (2012, 72), vil personer med dette synspunktet potensielt kunne innse at myndighetene tilbyr en tjeneste, i form av velferdstilbud. H10, *Kjøp av svart arbeid er et resultat av en protest mot statens skatter og avgifter*, er signifikant, og beholdes.

5.3 Faktoreksperiment

Fra forrige del fremkom det av regresjonsanalysene det at «Billigere» ikke hadde en prediksjonsverdi på sannsynligheten for å kjøpe svart arbeid. Det er en generell forventning i befolkningen at svart arbeid er billigere. Regresjonen viste imidlertid at det var en sterk og signifikant sammenheng mellom sannsynligheten for å kjøpe svart og synspunktet om at svart arbeid kan gjøres raskere, med 30 % sannsynlighet for da å være en kjøper av svart arbeid. Det er derfor gjennomført et eksperiment for å kunne si noe om den kausale effekten av prisforskjell på arbeidet og tiden før oppstart. Tabell 6 viser resultatene fra eksperimentet.

Tabell 6: Gruppevise resultat fra faktoreksperimentet

FORSKJELL I TID FOR OPPSTART					
P R I S F O R S K J E L L	SAMTIDIG		1 MÅNED	2 MÅNEDER	
	30 000	<i>Gruppe 1:</i>		<i>Gruppe 2:</i>	<i>Gruppe 3:</i>
		16 % (9-22)		17,6 % (10-25)	17,6 % (11-25)
		N=113		N= 113	N=119
40 000	<i>Gruppe 4</i>		<i>Gruppe 5</i>	<i>Gruppe 6</i>	
	24,8 % (17-33)		26,5 % (18-35)	28,3 % (20-37)	
	N=113		N=113	N=113	
50 000	<i>Gruppe 7</i>		<i>Gruppe 8</i>	<i>Gruppe 9</i>	
	23,1 % (15-31)		23,1 % (15-31)	31,6 % (22-40)	
	N=112		N=112	N=114	

Andel som ville valgt det svarte tilbudet. 95% konfidensintervall i parentes.

Det eneste signifikante funnet når det inkluderes konfidensintervaller er forskjellen mellom gruppe 1 og gruppe 9. Respondentene var betydelig mer villig til å kjøpe svart arbeid når det er både billigere og lengre å vente på hvitt arbeid.

De andre gruppene tyder, til tross for at de ikke er signifikante, på en trend. Denne trenden kan tydeliggjøres ved å samle hver av behandlingene. Resultatet av denne sammenslåingen vises i tabell 7.

Prisforskjell		Forskjell i tid før oppstart	
30 000 kroner	17,6 % (13-21) N=345	Samtidig	21,3 % (17-26) N=338
40 000 kroner	26,5 % (22-31) N=339	1 måned	22,5 % (18-27) N=338
50 000 kroner	26,0 % (22-31) N=338	2 måneder	25,7 % (21-30) N=346

Tabell 7: Resultat fra behandlingene, isolert. 95 % konfidensintervall i parentes

Når gruppene er samlet viser det seg at forskjellige verdier av tid før oppstart ikke lenger har en signifikant forklaring, i motsetning til de forskjellige verdiene i prisforskjellen. Prosentandelen som ville valgt det svarte tilbudet steg med over 8 % fra den gruppen som ble forespeilet en prisforskjell på 30 000 kroner til de som ble forespeilet en prisforskjell på 40 000 kroner og 50 000 kroner. At ikke effekten stiger mer fra 40 000 til 50 000 kan forklares ved en mulig takeffekt. Derimot er det flere som ville valgt det svarte når det interagerer med tid. I gruppe 9, med det billigste alternativet og det med lengst ventetid, stiger prosentandelen som ville valgt det svarte tilbudet til 31,6 %. Dette tyder på at pris har en effekt alene, og at tid og pris sammen også har en effekt sammen. Det kan også tolkes til at tid før oppstart blir en viktigere forklaring når prisforskjellen blir stor.

Et forbehold er at det ikke er sikkert at dette har et lineært forhold. Aktører kan gjerne vurdere det annerledes dersom beløpet stiger eller synker. Det er ikke sikkert at å velge et svart tilbud på 50 000 kroner når det hvite er 100 000 kroner er det samme som å velge det et svart tilbud på 100 000 når det hvite er på 200 000. I spørsmål om det skattepliktige beløpets størrelse har en effekt på etterlevelsen er heller ikke litteraturen ensrettet (Allingham og Sandmo 1972; Yitzhaki 1974; Sandmo 2012). Alm (2012, 66) hevder imidlertid at den meste av litteraturen peker på at det er negativ effekt av størrelsen på beløpet det skal skattes av og etterlevelse. En annen svakhet ved eksperimentet kan ligge i spørsmålsstillingen. Bad er en komplisert byggeoppgave, med krav til dokumentasjon for enten videresalg av eiendommen eller av garantiårsaker. Dette kan ha påvirket det generelle ønsket om å velge det svarte tilbudet. Dette er imidlertid ikke unikt for noen av gruppene, og funnet fra forskjellen i størrelsen på beløpet kan tolkes til å være signifikant.

Resultatene fra regresjonsanalysen viste at aktører som mente at svart arbeid kunne gjøres raskere var mer tilbøyelig til å kjøpe svart arbeid. Funnet fra eksperimentet svekker imidlertid resultatet fra H2, og viser at det bare er signifikant dersom det interagerer med pris. Funnet fra eksperimentet styrker imidlertid H4, at man forventer å spare penger. Resultatene fra eksperimentet tyder også på at det signifikante funnet av effekt mellom disse forklaringene skyldes i hovedsak at prisforskjellen ble større. Respondentene i de tre gruppene som fikk 30 000 kroner i prisforskjell ville tilnærmet likt valgt det hvite tilbudet, noe som betyr at respondenter var villige til å vente to måneder dersom arbeidet ble gjort hvitt og prisforskjellen var lav. Prisforskjellen er en forklaring på kjøp av svart arbeid, men det tyder på at det kan være en takeffekt, siden prosentandelen som ville valgt det svarte ikke steg fra 40 000 kroner i prisforskjell til 50 000 i prisforskjell.

5.4 Listeeksperiment

Det ble i forrige avsnitt vist at respondentene var villige til å vente på hvitt arbeid dersom prisen var relativt lik. Dette tyder på at funnet av «Raskere» i regresjonsanalysen skyldes at kjøpere av svart arbeid trenger mekanismer for å kunne rasjonalisere kjøpet av svart arbeid. Kjøp av svart arbeid er en ulovlig handling, og i et land med strenge normer og høy respekt for lover, er det også tenkelig at folk ikke ønsker å innrømme at de har kjøpt svart arbeid.

I denne delen av kapittelet presenterer jeg resultatet fra listeeksperimentet, som er gjennomført for å avdekke om det er sosial ønskverdighetskjevhet knyttet til å rapportere kjøp av svart arbeid. Er det korrekt prosentandel som har oppgitt at de har kjøpt svart arbeid? Eller er kanskje det egentlige omfanget større enn hva Skatteetatens målinger tilsier, men aktørene tør ikke innrømme det?

Respondentene i eksperimentet ble delt i tre grupper: Én kontrollgruppe, én behandlingsgruppe og én gruppe som fikk et direkte spørsmål om de hadde kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid de siste to årene. De to gruppene som fikk lister ble bedt om å indikere hvor mange av handlingene på listen de hadde gjort de siste to årene. Tabell 8 viser resultatene fra listeeksperimentet.

	Kontrollgruppe	Behandlingsgruppe	Direkte spørsmål
Gjennomsnittlig antall handlinger	2,41	2,56	
N	246	279	334
Prosent kjøpt eller vurdert:		15 %	12 %
Z-test		1,65	
t-test		1,82	
Z-test, liste og direkte spørsmål			1,24

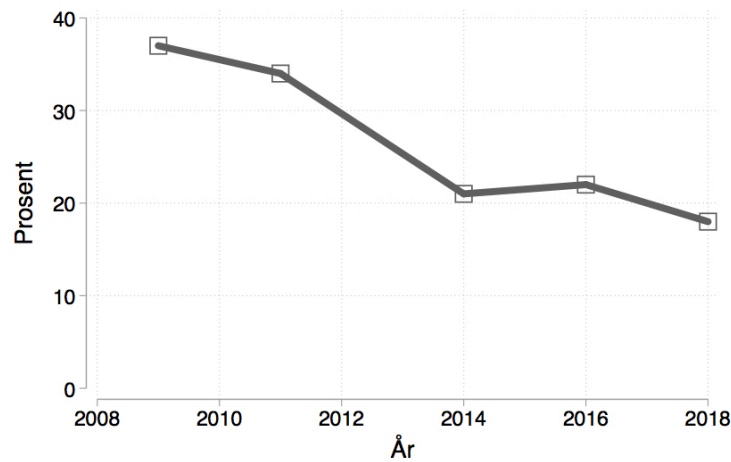
Tabell 8: Resultat for listeeksperimentet

I kontrollgruppen, som fikk fire handlinger å velge mellom, oppga respondentene at det var gjennomsnittlig gjort 2,41 handlinger de siste to årene. I behandlingsgruppen, som fikk oppgitt fem handlinger å velge mellom, oppga respondentene at det var gjennomsnittlig gjort 2,56 av handlingene. Estimeringen av hvor mange som da har kjøpt svart arbeid eller vurdert å kjøpe svart arbeid av respondentene i dette eksperimentet er da $2,56 - 2,41 = 0,15$, eller 15 %. Dette er signifikant på et 5 %-nivå med en énhalet z-test og med en énhalet t-test. Sammenlignet med gruppen som fikk det direkte spørsmålet er imidlertid ikke forskjellen signifikant, ettersom Z-testen er 1,24.

Funnet fra listeeksperimentet tyder på at det ikke er sosial ønskverdighetsskjevhet knyttet til å oppgi om det er vurdert å kjøpe eller kjøpt svart arbeid. Teorien om sosiale normer tilsier at aktører som har andre unndragere i sin sosiale referansegruppe, naboer og venner, er mer trolige til å unndra selv (Porcano 1988). Det er dermed sosialt akseptert å kjøpe svart, og det er heller ikke noe problem å innrømme det for andre, siden det er lite trolig at en sanksjon fra den sosiale referansegruppen vil følge – de har gjort det samme selv.

Ved å sammenligne dataene fra 2018-undersøkelsen for dem som har både kjøpt og vurdert med dataene fra Skatteetaten er faktisk resultatet av prosentandelen som har kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid fra listene lavere, noe som indikerer at denne forskjellen ikke er signifikant. At andelen er noe lavere gjennom det direkte spørsmålet i min undersøkelse kan skyldes at den er avholdt senere enn Skatteetatens 2018-undersøkelse, og den nedadgående trenden – vist i figur 15 – fortsetter. Samtidig har Skatteetaten 2004 respondenter i deres undersøkelse som har besvart spørsmålet, mens det er 334 i min undersøkelse. Med få som både vurderer å kjøpe eller

kjøper svart arbeid, er mindre utvalg som i mitt direkte spørsmål mer sårbart for målefeil grunnet lav N.

Figur 15: Prosentandelen som har vurdert å kjøpe og kjøpt svart arbeid i Skatteetatens data, over tid.

5.5 Åpen tekstboks

I forrige avsnitt viste det seg at folk ikke utviser sosial ønskeverdighetskjevhet når de svarer på spørsmål om kjøp av svart arbeid i anonyme spørreundersøkelser. Det er imidlertid ønskelig å kunne isolere de viktigste forklaringene på hvorfor det er kjøpt svart arbeid, noe som ikke alltid vil skje i lukkede undersøkelser. For å vellykket identifisere de viktigste forklaringene for kjøp av svart arbeid er åpne tekstsvarene en hensiktsmessig strategi. I åpne tekstsvarene skriver respondentene den viktigste årsaken til at de har kjøpt svart, og filtrerer ut alle de andre årsakene.

I denne delen av kapittelet er det benyttet en eksplorativ tilnærming for å kartlegge årsakene til hvorfor aktører har valgt svart arbeid og hvorfor aktører ikke har valgt det. Respondentene i undersøkelsen ble møtt med spørsmål om de noen gang hadde kjøpt svart arbeid, og ble bedt om å utdype ut fra tre svaralternativ: «ja, har kjøpt»; «har vurdert å kjøpe svart, men ikke kjøpt»; eller «har ikke vurdert eller kjøpt». Halvparten av de spurte hadde enten kjøpt svart eller vurdert å kjøpe svart. Det er også undersøkt hvorfor aktører som har vurdert å kjøpe svart likevel velger å ikke gjøre det. Grunnen for å gjøre et skille mellom vurdert og kjøpt, og mellom vurdert og ikke kjøpt, er for å undersøke om aktørene i vurdert-gruppen har andre årsaker for å vurdere å kjøpe svart enn de som har kjøpt, og andre årsaker for ikke å ha kjøpt svarte tjenester. Vurdert-gruppen kan klassifiseres som en gruppe med økt risiko for å kjøpe svart arbeid, og det er derfor viktig å forstå hvorfor disse endte opp med å ikke kjøpe svarte tjenester. Dette vil potensielt

kunne gi myndigheter verdifull informasjon om hvilke virkemidler som kan brukes ovenfor denne risikogruppen.

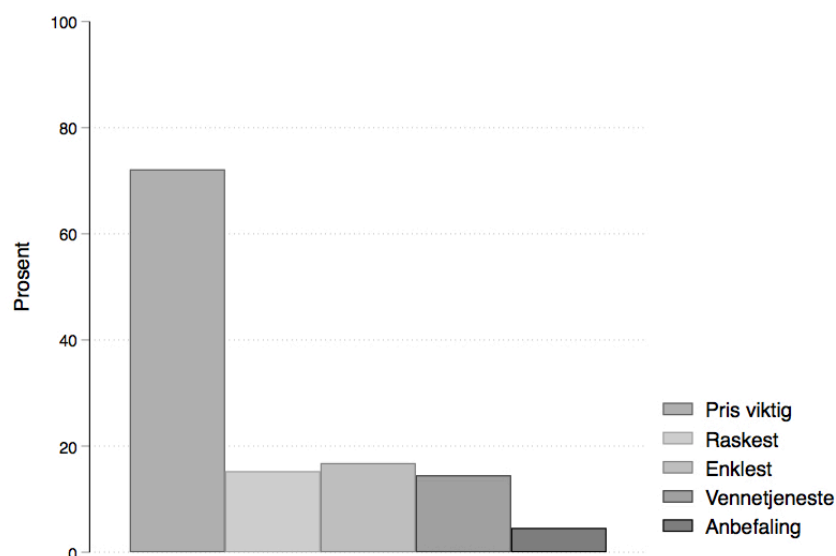
Ikke alle har ønsket å svare på det åpne tekstsvaret de fikk, eller de gav et svar det ikke er mulig å tolke. For å gi et eksempel på svar som har skapt problematikk i kodingen er vedkommende som i vurdert-gruppen svarte «Skatt». I det liberalistiske perspektivet kan dette tolkes som at vedkommende ønsket å unndra skatt og er dermed en forklaring på hvorfor hen ønsket å unndra, mens sett i perspektiv av høy tillit og normer kan det være at vedkommende ikke ønsker å unndra skatt fra fellesskapet. Denne personen ble ikke tildelt en kategori, for å unngå feil fortolkning. Det er mulig for respondenter å ha oppgitt flere av kategoriene dersom de svarte flere alternativ enn bare ett, noe som gjør at det totale antallet respondenter i hver kategori vil overstige antallet som har svart.

Den neste delen av kapittelet går først gjennom svarene fra dem som har kjøpt svart arbeid, og knytter det til teori. Dette følges av betraktninger fra dem som verken har kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid, før det også her knyttes til teori. Disse to resultatene ligger til grunn for den neste avsnittet, som handler om hvilke betraktninger risikogruppen som har vurdert, men ikke kjøpt, har gjort seg. Risikogruppen vil settes opp mot de to andre gruppene for å kunne analysere forskjellene i svarene.

5.5.1 Kjøpt svart arbeid

I denne delen presenteres det hva som var de vanligste årsakene for kjøp blant kjøperne av svart arbeid, og sitater for å illustrere de ulike årsakene.

Det var 262 (25,6 %) som indikerte at de hadde kjøpt svart arbeid. Av denne gruppen ga hele 237 (90 %) svar det var mulig å kategorisere på hva som var den viktigste årsaken. De vanligste svarene ble kategorisert i gruppene «Pris viktig», «Raskest», «Enklest», «Vennetjeneste», og «Anbefaling», og er fremstilt i figur 16.

Figur 16: Oversikt over de fem vanligste årsakene for kjøp av svart arbeid

Den vanligste årsaken for å ha kjøpt svart arbeid var en forventning at det var rimeligere. Dette er i tråd med Allingham og Sandmo-modellen, og en tydelig støtte til H3 og H4. Aktører sparer penger på å kjøpe svart, og betrakter sannsynligheten for å bli avslørt som såpass liten at hen tar risikoen, ut fra en kost/nytte-analyse. Forventet gevinst kommer ut i pluss sammenlignet med hvite tjenester. Funnet her støtter funnet fra faktoreksperimentet, hvor det ble vist at respondentene var mer trolig til å velge svart med en økning i prisforskjell.

Et annet funn er at en del av kjøpet av svart arbeid kan skyldes at det er et problem med tilgjengelighet på hvitt arbeid. Én respondent svarte «umulig å få tak i noen til å vaske hvitt – alle vaskehjelper vil ha svart». En tilsvarende betraktning er at noen av kjøperne mente at tilbydere av hvitt arbeid ikke var interessert i småjobber. En mannlig respondent svarte «Fikk ikke tilbud fra «hvitt» arbeid pga. liten jobb». Ingen av respondentene indikerte direkte at et komplisert regelverk for kjøp av svart arbeid var den viktigste årsaken til at de valgte svart. Imidlertid var det nesten 20 % som anså det som «enklest», og det er nok trolig at en del av dette handlet om regelverket, uten at de oppga det direkte i tekstsvaret.

Kjøpet av svart arbeid var i liten grad forklart med at det var noe venner og naboer også kjøpte, siden det var få som oppga at deres viktigste grunn for å kjøpe svart var at håndverkeren var anbefalt av andre. Dette motstrider imidlertid ikke funnet fra regresjonen, siden det fremdeles kan være at de sosiale normene i aktørens sosiale referansegruppe tillater å kjøpe svart.

Noen av kjøperne var meget bevisste på hvilke tjenester de kjøpte svart. Eksempelvis svarte en mann: «*ikke gjort det for jobber som krever autorisasjon (el, rørlegger), men gjorde det der jeg vet at arbeidet blir godt utført - enten fordi jeg kjenner vedkommende eller fordi jeg har fått vedkommende anbefalt av en jeg vet har nødvendig kompetanse. Årsaken er altså pris.*». Denne mannen er helt tydelig godt kjent med de potensielle konsekvensene av å kjøpe svart arbeid på tjenester som krever dokumentasjon, både med rettigheter til garanti og med tanke på videresalg.

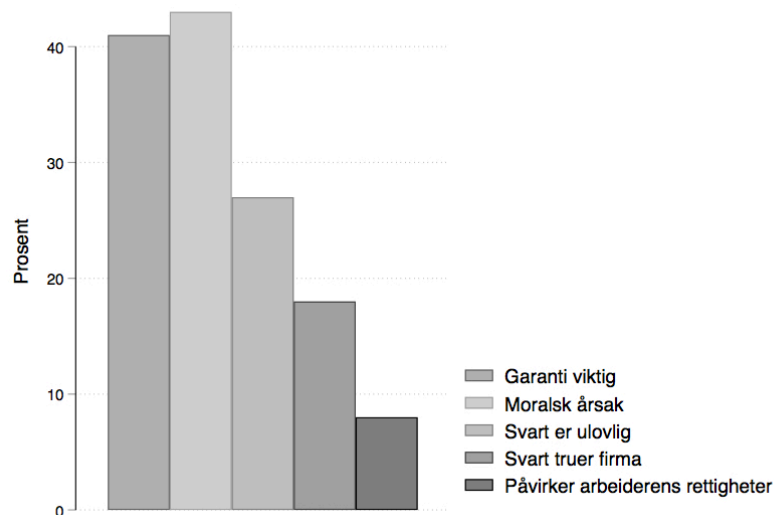
En eldre mann indikerte en liberalistisk holdning, og svarte «*Liker ikke at statn [sic] skal få penger for sånt*». Ellers var svarene ganske rett frem, og er best oppsummert med navnene på de vanligste kategoriene oppgitt.

5.5.2 Verken vurdert eller kjøpt

I denne delen vil det presenteres hva de som ikke hadde vurdert å kjøpe svart arbeid eller kjøpt svart arbeid svarte som sin viktigst(e) årsak(er) for å avstå fra dette, og det vil trekkes linjer til teori og tidligere funn. Det vil også presenteres sitater som illustrer kategoriene.

Det var 510 respondenter (49,9 %) som aldri hadde kjøpt eller vurdert å kjøpe svart arbeid. Av denne gruppen var det en lavere andel gyldige svar, 369 av 510 (72 %). Dette skyldes en kombinasjon av individer som ikke ønsket å svare, eller svar som ikke var mulig å kode, for eksempel vedkommende som svarte kort og greit: «*liker ikke svart*». De vanligste for dem som har indikert synspunkt er «*Garanti viktig*», «*Moralsk årsak*», «*Svart er ulovlig*», «*Svart truer lovlige firma*», «*Påvirker arbeiderens rettigheter*». De vanligste forklaringene er fremstilt i figur 17.

Figur 17: Oversikt over de fem vanligste forklaringene for ikke å ha vurdert eller kjøpt svart arbeid.

Moralske årsaker, kategorisert ut fra at aktører mente at skatteunndragelse var feil siden det ble tilbakeholdt midler fra fellesskapet, er forklaringen flest oppga for at de verken hadde vurdert å kjøpe eller kjøpt svart arbeid. Som en kvinne oppga «*Fordi det er ulovlig og snyter staten og det norske folket for penger som vi kan benytte oss av*». En annen oppga «*Samfunnet er basert på at alle skal betale skatt for at de skal få nytte [sic] fellesskapets goder*». Norge er et land med en omfattende velferdsstat med høye utgifter til velferdstilbud (Esping-Andersen 1990, 27; Huber og Stephens 2001, 68), noe som gjør at aktører kan anse skatteunndragelse som et mindre attraktivt alternativ ettersom de indirekte fordelene gjennom velferdstilbudet er såpass høye. Dette støtter forskningen til Alm, McClelland, og Schulze (1992). I deres eksperiment finner de at aktører betaler skatt selv om faren for å bli avslørt er fraværende, og at aktører etterlever mer dersom de forventer at de vil få mer tilbake for det (Alm, McClelland og Schulze 1992, 36). Dette er en gruppe som bevisst velger samarbeids-strategien i Gjeternes Dilemma, siden de verdsetter de offentlige tjenestene som etterlevelse finansierer. Det er kanskje best oppsummert med sitatet fra en yngre mannlig respondent: «*Vet aldri om jeg har kjøpt svart arbeid kan hende jeg har gjort det ubevisst , men som forbruker har man et ansvar, og den viktigste grunnen til at jeg ikke kjøper svart er med tanker på skatt og at omfordeling politikken skal fungere i samfunnet [sic]*».

Det nest vanligste synspunktet for respondentene i denne gruppen var et pragmatisk argument, usikkerheten rundt resultatet av det ferdigstilte arbeidet. Et svar var «*Skjer det noe galt under byggingen med svart arbeid, så er det lite man får på forsikring o.l*». Denne argumentasjonen, samt ønske om dokumentasjon på utført arbeid er gjengangere. Dette kan også tolkes til ut fra

Allingham og Sandmo-modellen. Kjøpere av svart arbeid mister rettighetene fastlagt i lover som skal regulere arbeidslivet og forbrukernes rettigheter. Nyttmaksimerende aktører kan dermed være redd for at den økonomiske kostnaden blir større dersom det skulle skje noe, og velger derfor det tryggere alternativet kjøp av hvitt arbeid. Dette var en gjenganger, og kan oppsummeres med svaret «*Det er ikke sikkert at han som jobber svart gjør en god jobb, og da er det sikkert ikke mulig å klage. Slik man kan for en som jobber rent*». For dem var ikke det viktigste å bidra med skatt, men det var et resultat av en kost/nytte-analyse.

«Ulovlig» er det tredje vanligste svaret. Det er imidlertid ikke sikkert om det er grunnet høy respekt for lover eller om et er et utslag av en rasjonell vurdering. En mannlig respondent svarte «*Det er ulovlig. Hvis svart arbeid blir oppdaget, kan det bli en dyr fornøyelse, også for den som leier dem inn*». Dette indikerer en kost-nytte-vurdering i modellen til Allingham og Sandmo. Vedkommende indikerer at han kunne kanskje tenke seg å kjøpe svart, men frykter for hva som kan skje om han blir oppdaget, og har derfor valgt å ikke kjøpe svart.

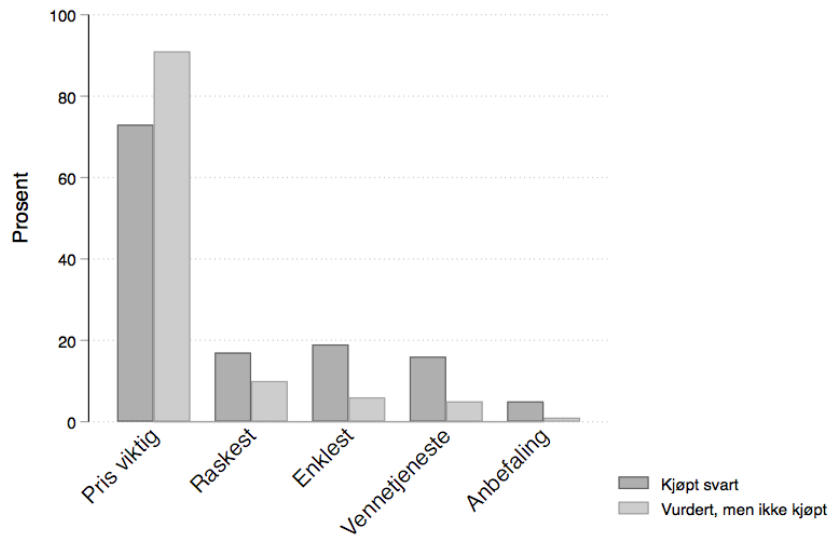
Nesten 20 % har svart at de avstår fra svart arbeid siden det truer firma som er lovlydige. En respondent svarte «*Fordi jeg ønsker at de som starter og driver firma skal leve av jobben sin*». En annen respondent forklarte det som «*Holdningen min er at om svart, blir det ikke betalt skatt og ødelegger for «kvite» firmaer som driver seriøst hvor alt er «åpent og tilgjengelig [sic]*». Respondentene utviste i mindre grad bekymring for arbeidstakernes rettigheter, med under 10 % som oppga at dette var den / én av de viktigste årsakene til å ikke kjøpe svart arbeid.

5.5.3 Vurdert, men ikke kjøpt

Det vil i denne delen presenteres funnene fra de åpne tekstboksene for risikogruppen som hadde vurdert, men ikke kjøpt. «Vurdert» ble i innledningen til delen «5.5 Åpen tekstboks» kategorisert som en risikogruppe, og det vil i dette avsnittet analyseres og drøftes opp mot svarene i de to andre gruppene.

Spørsmålet respondentene som ble presentert for gruppen som hadde vurdert, men ikke kjøpt, ba respondentene å utdype på to vurderinger: hvorfor de hadde vurdert å kjøpe svart arbeid, men også hva det var som gjorde at de valgte å ikke gjøre det. 250 respondenter svarte dette. Disse ble plassert i de samme kategoriene som for de to andre spørsmålene. Totalt ga 217 respondenter (87 %) et svar som kunne kodes. Disse er fordelt på 55 stk. som ga et svar som utelukkert handlet om grunnlag for vurderingen for å vurdere kjøp, og 62 som utelukkende ga

et svar på hvorfor de valgte å ikke gjøre det. 100 respondenter ga svar på både hvorfor de vurderte det, men også hvorfor de valgte det vekk. Figur 18 viser svarene for de viktigste årsakene hvorfor aktører har vurdert å kjøpe svart arbeid sammenlignet med dem som har kjøpt svart arbeid.

Figur 18: Prosentvis fordeling av de viktigste argumentene for vurdering av svart arbeid.

Respondenter er kodet i flere kategorier, så samlet prosent kan overstige hundre.

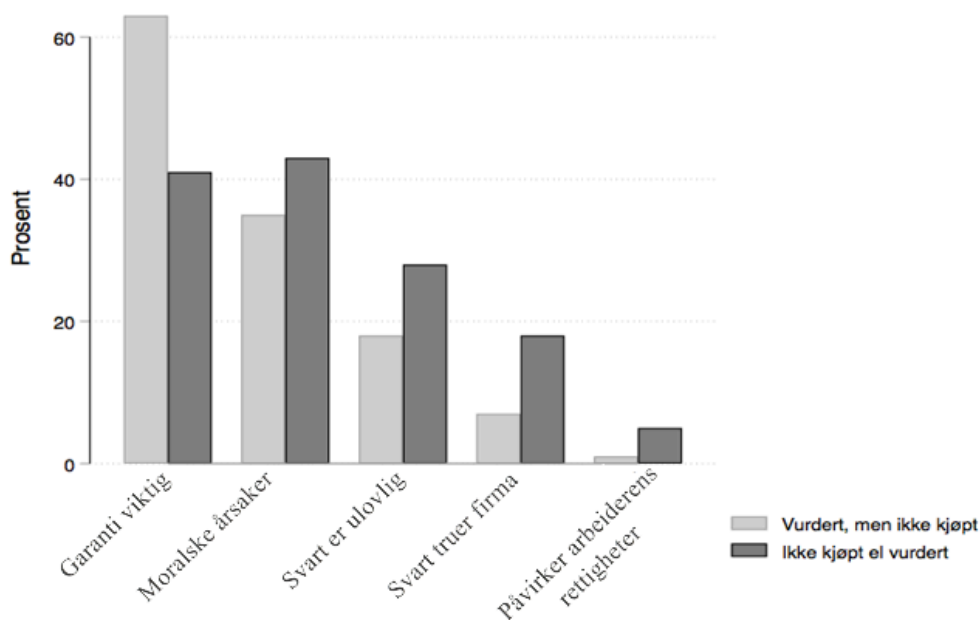
Prisen er den viktigste forklaringen for å vurdere å kjøpe svart arbeid, og en vanligere forklaring for denne gruppen enn for dem som har kjøpt. Både av de som har vurdert og de som har kjøpt oppga over 70 % at det var en viktig forklaring. Det er flere i gruppen blant dem som har kjøpt svart arbeid som oppgir at det skyldes at det var raskest, enklest og en vennetjeneste enn dem som vurderte å kjøpe.

Det er en forskjell mellom hvor vanlig svarene for hva som er den viktigste årsaken for å ha kjøpt svart arbeid er. Pris er viktigere for gruppen som har vurdert, mens at svart arbeid var det raskeste og enkleste alternativet var mindre viktig. Dette kan tyde på at pris ikke alene er nok til å få folk til å kjøpe svart arbeid, men at det er en annen mekanisme som også samspiller. Det er først når det er i kombinasjon med andre viktige forklaringer, som at det er at raskere eller en vennetjeneste, det kjøpes svart arbeid.

En annen tolkning er at kjøpere av svart arbeid, grunnet personlige normer, trenger mekanismer for å rasjonalisere den ulovlige handlingen for seg selv. På denne måten begår de et selvbedrag, hvor de har overtalt seg selv til at det var enklest, og det var derfor det ble kjøpt svart arbeid. I

denne tolkningen skyldes forskjellen i vanligheten av årsaker at kjøpere av svart arbeid rasjonaliserer kjøpet ved at det er raskest og enklest, mens den egentlige forklaringen er pris. Risikogruppen som har vurdert trenger ikke gå gjennom den samme rasjonaliseringen, siden de ikke valgte å bryte den personlige normen.

At denne risikogruppen tenker i et kost-nytte-perspektiv viser seg også når det sammenlignes med dem som ikke har vurdert eller kjøpt, vist i figur 19. Her fremkommer det at denne gruppen hyppigere pekte på usikkerheten i kjøp av svart arbeid. Her er det trygghet om det skulle skje noe som fremgår som den viktigste forklaringen.

Figur 19: Prosentvis fordeling av de viktigste argumentene for hvorfor respondenten ikke har kjøpt svart arbeid. Respondenter er kodet i flere kategorier, så samlet prosent kan overstige hundre.

Én person svarte «Er ikke verdt å ta den risikoen ved svart arbeid, ettersom at en bot kan føre til at det blir mye dyrere enn ved lovlig arbeid». Det var imidlertid meget ofte utsagn som fra denne respondenten: «Billigere, men tviler på at kvaliteten er noe bedre og hvem skal man ringe når det er noe gale [sic]». Begge disse forklaringene er i henhold til Allingham og Sandmo-modellen (1972), og i henhold til prospektteorien til Kahneman og Tversky (1979). Aktørene overvekker sannsynligheten av å få tilsyn, og aktøren i det første utsagnet peker på at straffen for svart arbeid vil overstige prisen på hvitt dersom det blir oppdaget. Den andre forklaringen er det rasjonelle synet på at det potensielt kan bli dyrere dersom det skulle oppstå noen

problemer som ville kreve dokumentasjon, eller garanti. Dette er den største forskjellen mellom dem som har vurdert å kjøpe svart og dem som ikke har vurdert, på 20 %.

De andre synspunktene er også vanlige, men ikke i samme omfang som blant dem som verken har vurdert eller kjøpt. Dette tyder på at det som i dette kapitlet er omtalt som «risikogruppe», tenker mer på økonomiske konsekvenser, og er mindre drevet av normer og moral.

5.6 Oppsummering av hypoteser

Mekanismene fra eksperimentet og de åpne tekstsvarene avviser at det er rett å forkaste hypotesene som var ment å teste prisforskjell og oppdagelsesfarens effekt. Det tyder derimot på at sammen med en av de andre forklaringene, vil også disse ha en effekt. Ved å endre på hypotesen, og legge til en potensiell forklaringsvariabel (Z), vil det bety

H3 a: Gitt Z , kjøper aktører svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten

H4 a: Gitt Z , kjøper aktører svart arbeid siden de forventer å spare penger

	<i>Hypotesen beholdes</i>
<i>H1: Aktører kjøper svart arbeid siden det er for høye kostnader tilknyttet informasjonsinnhenting som kreves for hvitt arbeid</i>	X
<i>H2: Aktører kjøper svart arbeid av tidsperspektivet, ettersom det er antatt at dette kan gjøres raskere</i>	✓
<i>H3: Aktører kjøper svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten</i>	X
<i>H3 a: Gitt Z, kjøper aktører svart arbeid siden oppdagelsesfaren er liten</i>	✓
<i>H4: Aktører kjøper svart siden de forventer å spare penger</i>	X
<i>H4 a: Gitt Z, kjøper aktører svart arbeid siden de forventer å spare penger</i>	✓
<i>H5: Respekt for lover representerer en personlig norm, og kjøp av svart arbeid i Norge skyldes lavere respekt for lover hos kjøperne sammenlignet med resten av befolkningen</i>	✓
<i>H6: Aktørers kjøp av svart arbeid i Norge skyldes at det er den vanlige handlingen nabolaget</i>	✓
<i>H7: Kjøp av svart arbeid i Norge gjøres ved hjelp av sosiale nettverk, og kjøpet av svart arbeid skyldes at aktøren har andre i vennekretsen som også har kjøpt svart</i>	✓
<i>H8: Aktører i Norge kjøper svart arbeid som følge av en lavere horisontal tillit til andre borgeres etterlevelse</i>	X
<i>H9: Legitimitet henger tett sammen med vertikal tillit, og kjøp av svart arbeid skyldes at kjøperne anser myndighetene som mindre legitim enn de som ikke har kjøpt svart</i>	✓
<i>H10 : Kjøp av svart arbeid er et resultat av en protest mot statens skatter og avgifter</i>	✓

Tabell 9: Oppsummering av hypoteser

6.0 Betraktninger

Den norske velferdsstaten kan forstås som en fellesressurs som alle norske borgere nyter godt av. For å bevare tilbudet, er det viktig at alle bidrar til å opprettholde denne ressursen, slik at velferdstilbudet kan finansieres. Kjøp av svart arbeid er et tilfelle som truer dette inntektsgrunnlaget. Hvis samtlige nordmenn hadde kjøpt svart arbeid, ville staten gått glipp av enorme inntekter. Heldigvis viser det seg i virkeligheten, og i denne studien, at de fleste velger å ikke kjøpe svarte tjenester. Det var i 2018 bare 10 % som hadde kjøpt svart de siste to årene. Privatpersoners kjøp av tjenester blir imidlertid sjelden kontrollert, noe som gjør at kjøp av hvitt arbeid i stor grad handler om frivillig etterlevelse. Uten frivillig etterlevelse, vil aktører potensielt ende med å «overbeite» fellesgodet. Formålet med denne avhandlingen har vært å kunne kaste noe lys over hvorfor aktører velger å ikke etterleve skatt, ut fra problemstillingen «*hva forklarer nordmenns kjøp av svart arbeid?*».

De vanligste forklaringene for skatteunndragelse, som er kategorien kjøp av svart arbeid faller inn under, er rational choice-teori og skattemoral, som er et rammeverk for å forstå etterlevelse som inkluderer holdninger, tillit og normer. Kjøp av svart arbeid og skatteunndragelse er imidlertid et tema det er knyttet mye usikkerhet til, noe som understreker viktigheten av en flermetodisk tilnærming til temaet.

Tidsserieregresjonen finner bare støtte til H2, at det er øke sannsynlighet for kjøp av svart arbeid om aktørene mener det er det raskeste alternativet, av forklaringene i rational choice-kategorien. Sannsynligheten for å kjøpe svart øker ikke dersom man forventer at svart er billigere. Dette kan forklares ved at majoriteten av de som ikke har kjøpt svart også forventer at svart er billigst. Dette er det samme som for «Liten oppdagelsesfare» og «Enklere». Kjøpere av svarte tjenester skiller seg ikke fra resten av befolkningen på disse hypotesene.

Et interessant funn er at aktører som ikke har kjøpt svart mener det er liten fare for å bli oppdaget ved kjøp av svart arbeid. Her ble det lansert en potensiell forklaring fra prospektteori i kombinasjon med modellen til Allingham og Sandmo (1972). Aktører overveker sannsynligheten for at det er de som blir avslørt, og velger derfor den trygge strategien det er å etterleve ettersom alternativet blir for dyrt. En annen tolkning er at nordmenn generelt har høy skattemoral. Om det er akkurat det som er forklaringen er uvisst, men påstanden om at skattemoral hadde en effekt viste seg å stemme, ettersom flere av variablene i denne gruppen var signifikant korrelert med etterlevelse.

I forklaringsgruppen med skattemoral var de tydeligste funnene effekten fra normer. Normene er både personlige og sosiale. De personlige normene er følelser knyttet til skam eller skyld, mens de sosiale er hva som er sosialt akseptabelt innenfor sin sosiale referansegruppe. Aktører som kjøper svart føler ikke det strider mot deres personlige normer. Fraværet av denne normen kan være et utslag av en rasjonaliseringsmekanisme. Aktører som mener andre i sin sosiale referansegruppe også kjøper svart arbeid, er også mer sannsynlig til å kjøpe svart selv. Det gir et nyansert bilde av rollen normer har for skattemoral. Aktører er ikke nødvendigvis et moralsk eller umoralsk menneske, men formes av dem rundt seg. At de sosiale normene har en effekt er i tråd med tidligere forskning. Effekten av de sosiale normene betyr at dersom vedkommende ikke forventer en reaksjon fra sin sosiale referansegruppe, er det også mer trolig at vedkommende ville kjøpe svarte tjenester.

Tillit tar to former – horisontal tillit til andre borgere, og vertikal tillit til myndighetene. Ved å mene at myndighetene mangler legitimitet til å straffe kjøpere av svart arbeid, er man mer trolig til å kjøpe svart. Den horisontale tilliten var også signifikant, riktignok svak. Det var også mer sannsynlig å kjøpe svart dersom man mener at skatter og avgifter er for høye. Effekten av denne var imidlertid noe lav. Dette kan indikere at aktører ønsker å bidra siden de verdsetter fordelene velferdsstaten tilbyr, likt som den ene respondenten som ikke hadde kjøpt svart i tekstsvaret som fremhevet skatter for å «nytte [sic] fellesskapets goder».

Kjøp av svart arbeid som studiefelt er et meget hensiktsmessig område å bruke flermetode på, og denne studien er et godt eksempel på hvordan en regresjonsanalyse må tolkes med kløkt. Ved å bare avvise eller bekrefte hypotesene ut fra regresjonen, ville det endt med en antagelse om at pris og liten oppdagelsesfare ikke har en effekt. Imidlertid viser trianguleringen ved hjelp av eksperimentet og de åpne tekstsvarene at samspillet er betydelig mer komplisert.

Resultatet fra faktoreksperimentet tyder nemlig på at det er en effekt av forskjell i pris. Når respondentene fikk velge mellom to forskjellige tilbud, viste det seg at prisen var signifikant. Respondentene som fikk en liten prisforskjell, 30 000 kroner, svarte ganske likt at de ville valgt det hvite tilbudet, selv om det ville betydd en ventetid på to måneder. Når derimot prisforskjellen ble større, gikk også andelen som ville valgt det svarte tilbudet opp. Her hadde tid ingen signifikans, men dette kan skyldes lavt antall respondenter.

Resultatet fra de åpne tekstsvarene viser at pris er den desidert viktigste forklaringen, både av de som har kjøpt og av de som har vurdert å kjøpe, men ikke gjort det. Det er gjort en helt ny med åpne tekstbokser på hva det var som gjorde at aktører hadde *vurdert* å kjøpe svart, tydeliggjør det seg at det også er andre mekanismer som fører til å kjøpe svart arbeid. Det er en forventning om at det kan spares penger, men det er også en generell forklaring at det var raskere. I tillegg var det en forklaring at det var enklere, som kan tyde på at respondentene rasjonaliserer det vekk.

Alle de undersøkte forklaringene kan forstås i rammeverket til Pickhardt og Prinz (2013) for hvordan holdninger rasjonaliseres. Å kjøpe svart arbeid kan på den ene siden forstås innenfor rammeverket av økonomisk teori, i form av en forventning om at det er billigere og aktøren har muligheten til å unndra skatter og avgifter ved å kjøpe svart, og på den andre siden av psykologiske årsaker som forskjellige normer – både private og sosiale – enn resten av samfunnet. Kjøp av svart arbeid kan dermed forstås med bakgrunn i Elsters (1991, 112) syn på normer som noe aktører rasjonaliserer ovenfor seg selv for å overkomme den mentale barrieren det er å bryte loven. Når normene tilsier at svart arbeid er mer tillatelig, får rational choice-teorien sterkere effekt. Gjennom denne rasjonaliseringsprosessen blir pris en forklaringsvariabel som aktørene selv tillegger vekt.

Det skal også nevnes at det er gjennomført et listeeksperiment for å undersøke hvorvidt det er knyttet sosial ønskerdighetsskjevhet til å oppgi at man har vurdert å kjøpe svart eller kjøpt svart. Dette spørsmålet tyder ikke på at det er et sensitivt tema i nettbasert undersøkelser, noe som indikerer at dataene og funnene er pålitelige.

For å besvare på problemstillingen, «*hva forklarer nordmenns kjøp av svart arbeid?*», så tyder funnene alt i alt at de som kjøper svart arbeid, i stor grad har økonomisk motiver. Samtidig eksisterer vi ikke i et vakuum, og det å befinne seg i et sosialt miljø der det er sosial akseptert å kjøpe svart arbeid, øker også sannsynligheten for å gjøre det.

6.1 Begrensninger ved analysen

For lesere med god hukommelse vil noen kanskje huske historien om personen som tok et statistikk-kurs og var usikker på om det hadde en effekt. Denne personen hadde lært at korrelasjon er ikke det samme som kausalitet. Ved bruk av regresjonsmodeller kan det ikke påvises kausalitet. Det tyder imidlertid på at enkelte holdninger er assosiert med det å kjøpe

svart arbeid. Den manglende kausaliteten er i tillegg forsøkt å adressere med flermetode. Trianguleringen ved eksperiment og åpne tekstsvaer gir større sikkerhet rundt funnene fra regresjonen, og tilbyr bedre mulighet for å kunne si noe om kjøp av svart arbeid i den norske befolkningen.

En av utfordringene ved å bruke tidsserie er at funnene i denne analysen kan bli avvist ved neste måling. Dette er ikke noe å gjøre noe med, annet enn å klargjøre at disse funnene fra regresjonsanalysen bare er gyldig for perioden 2007-2018.

Det mangler noen demografiske variabler i tidsserieregresjonsanalysen, noe som gjør at det ikke er mulig å kunne inkludere teoretisk interessante variabler som inntekt og utdanning. Dataene er ikke perfekte, men det er det beste jeg fikk tilgang til. Når det kommer til tilgang er det god forskningsetikk å gjøre datasett tilgjengelig for replikasjon. Dataene her er imidlertid ikke mine, så det ville også brutt forskningsetikk om jeg gjorde dem tilgjengelig. Dataene er imidlertid tilgjengelig ved å kontakte Skatteetaten.

En stor svakhet er utfordringen det er å måle omfanget av kjøp av svart arbeid. Det tyder riktignok på at det ikke er sensitivt tema og at respondenter svarer ærlig, ettersom listeeksperimentet ikke fant noen forskjell. Imidlertid må det antas at kjøp av svart arbeid noe som er helt umulig å måle korrekt, forøvrig likt som alle andre samfunnsfenomen. Det er et høyst uoversiktlig marked, og estimeringen som er gjort ved hjelp av direkte metoder som spørreskjema tendenserer til å gi et minsteestimat. Det gis her svar på hva de faktisk opplyser, og ikke hva de faktisk foretar seg. Dette er et generelt problem i undersøkelser, og selv om det er forsøkt adressert med listeeksperimentet, så er det bare en indikasjon og ikke et endelig svar.

6.2 Tiltak

Det er ingen tvil om at det er viktig for myndighetene å få redusert omfanget av kjøp av svart arbeid. Det er identifisert holdninger hos en unik gruppe individer i denne avhandlingen som tiltak kan rettes mot. Aktørene som har vurdert å kjøpe svart, men ikke gjort det, utviste interessante holdninger. Denne gruppen ble kategorisert som en «risikogruppe». Aktørene i risikogruppen oppga betydelig større trygghetsargument når det kom til hvorfor de ikke hadde valgt å kjøpe svart enn det gruppen som ikke hadde vurdert å kjøpe eller kjøpt svart arbeid. For å redusere kjøp av svart arbeid kan to tiltak rettes mot denne gruppen. Det første er at det er et betydelig handlingsrom i denne gruppen å få dem til å innse at det er mer enn bare egne konsekvenser som er påvirket av svart arbeid. Det var nemlig få i risikogruppen som nevnte at

kjøp av svart arbeid truer lovlidige firma. Det skal her påpekes: det gjør det. Tilbydere av hvitt arbeid har ikke muligheten til å konkurrere i pris med tilbydere av svart arbeid. Da ligger det et ansvar hos kjøperne selv for å opprettholde et velfungerende, lovlidig arbeidsmarked. Det andre er å holde et bevisst fokus på rettigheter og garanti ved kjøp av hvitt. Risikogruppen anså det som den viktigste grunnen til å ikke kjøpe svart, og det kan potensielt øke kjøp av svart arbeid om denne tryggheten skulle bli redusert.

Et potensielt bekymrende tall er at bare 13 % av dem som ikke hadde kjøpt svart i 2018 mente at myndighetene oppdaget kjøp av svart arbeid. Etersom kjøp av svart arbeid er såpass påvirket av de sosiale normene, er etterlevelse gjennom kjøp av hvite tjenester potensielt sårbart. Hvis ikke befolkningen føler at myndighetene beskytter dem fra gratispassasjerer, vil det potensielt kunne reduseres egen vilje til å begrense sine dyr på jordet.

Ved å intensivere innsatsen mot privatmarkedet, og holde fokus på de negative konsekvensene av svart arbeid, vil dette kunne potensielt kunne vise aktører at det er fordeler med å betale skatt, noe som vil kunne øke etterlevelsen. Ved å etablere et service-orientert synergistisk – med fokus på velferdstilbudene – skatteklime, vil dette kunne øke etterlevelse ved å skape tillit mellom skatteyteren og myndighetene.

6.3 Videre forskning

En bekymrende faktor, som bør inspirere til mer forskning i norsk kontekst og den svarte økonomien generelt, er et av funnene til Mazar, Amir og Ariely (2008). De fant dersom det ble lagt inn et mellomledd mellom jukset og belønningen for å svare korrekt på oppgavene, økte jukset. Etersom samfunnet beveger seg stadig mer i en retning av et kontant-løst samfunn, vil dette potensielt ha store effekter på aktørers moralske kompass. Ved å fjerne kontanter kan det være at folk distanserer seg mer fra realiteten i økonomien, og kjøp av svart arbeid vil gå opp.

Som nevnt innledningsvis er kjøp av svart arbeid et vanskelig tema å adressere. Dette kan skyldes at kjøp av svart arbeid er et vanskelig tema å undersøke, men likefullt meget viktig. Ved kjøp av svarte tjenester taper samfunnet betydelige midler og truer livsgrunnlaget til lovlidige firma. Det er med andre ord mange ubesvarte spørsmål som videre forskning kan undersøke. Denne studien har imidlertid bidratt til å forklare hvordan rational choice-teori og normer må sees i sammenheng når det kommer til nordmenns kjøp av svart arbeid.

7.0 Litteraturliste

- Acock, Alan C. 2016. *A Gentle Introduction to Stata 5th edition*. Texas: Stata Press.
- Allingham, Michael G., og Agnar Sandmo. 1972. "Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis." *Journal of Public Economics* 1:323-338.
- Alm, James, Isabel Sanchez, og Ana De Juan. 1995. "Economic and Noneconomic Factors in Tax Compliance." *Kyklos* 48 (1):1-18.
- Alm, James. 2012. "Measuring, explaining, and controlling tax evasion: lessons from theory, experiments, and field studies." *International Tax Public Finance* 19:54-77. doi: 10.1007/s10797-011-9171-2.
- Alm, James, Betty Jackson, og Michael McKee. 1992. "Institutional Uncertainty and Taxpayer Compliance." *The American Economic Review* 82 (4):1018-1026.
- Alm, James, Gary H. McClelland, og William D. Schulze. 1992. "Why do people pay taxes?" *Journal of Public Economics* 48 (1):21-38. doi: 10.1016/0047-2727(92)90040-M.
- Alm, James, Gary H. McClelland, og William D. Schulze. 1999. "Changing the social norm of tax compliance by voting." *Kyklos* 52 (2):141-171.
- Alm, James, og Benno Torgler. 2006. "Culture differences and tax morale in the United States and in Europe." *Journal of Economic Psychology* 27 (224-246).
- Andersen, Rolf K., Line Eldring, og Johan Røed Steen. 2014. "Privatmarkedet i byggenæringen - Usynlig arbeidsmarked i de tusen hjem." FAFO.
- Andreoni, James, Brian Erard, og Jonathan Feinstein. 1998. "Tax Compliance." *Journal of Economic Literature* 36 (2):818-860. <http://www.jstor.org/stable/2565123>.
- Aneshensel, Carol S. 2013. *Theory-Based Data Analysis for the Social Sciences*. California: Sage Publications.
- Ariely, Dan. 2012. *The Honest Truth About Dishonesty: How We Lie to Everyone--- Especially Ourselves*. New York: HarperCollins.
- Barth, Erling, og Tone Ognedal. 2004. *Markeder med svart arbeid*. Rapport 9/2004: Frischsenteret.
- Beck, Nathaniel. 2001. "Time-series-cross-section-data: What have we learned in the past few years?" *Annual Review of Political Science* 4:271-293.
- Beck, Nathaniel, og Jonathan N. Katz. 1995. "What to do (and not to do) with time-series cross-section data." *The American Political Science Review* 89 (3). doi: 10.2307/2082979.
- Beck, Nathaniel, Jonathan N. Katz, og Richard Tucker. 1998. "Taking Time Seriously: Time-Series-Cross-Section Analysis with a Binary Dependent Variable." *American Journal of Political Science* 42 (4):1260-1288. doi: 10.2307/2991857.
- Becker, Gary S. 1968. "Crime and Punishment: An Economic Approach." *Journal of Political Economy* 76 (2):169-217.
- Bell, Andrew, og Kelvyn Jones. 2015. "Explaining Fixed Effects: Random Effects Modeling of Time-Series Cross-Sectional and Panel Data." *Political Science Research and Methods* 3 (1):133-153. doi: 10.1017/psrm.2014.7.
- Bergman, Marcelo, og Armando Nevarez. 2006. "Do audits enhance compliance? An empirical assessment of VAT enforcement." *National Tax Journal* 59 (4):817-832.
- Bjørgum, Hedvig. 2018. "Nå må du sjekke om vaskehjelpen er godkjent." <https://www.nrk.no/norge/na-ma-du-sjekke-om-vaskehjelpen-er-godkjent-1.14029851>.
- Blair, Graeme, og Kosuke Imai. 2012. "Statistical Analysis of List Experiments." *Political Analysis* 20 (1):47-77. doi: 10.1093/pan/mpr048.
- Bobek, D. D., Am Hageman, og Cf Kelliher. 2013. "Analyzing the Role of Social Norms in Tax Compliance Behavior." *J. Bus. Ethics* 115 (3):451-468. doi: 10.1007/s10551-012-1390-7.

- Bott, Kristina M., Alexander W. Cappelen, Erik Ø. Sørensen, og Bertil Tungodden. 2017. "You've Got Mail: A Randomised Field Experiments on Tax Evasion." *NHH Dept of Economics Discussion Paper* (10). doi: 10.2139/ssrn.3033775
- Braithwaite, Valerie. 2003. "Dancing with tax authorities: Motivational postures and non-compliant actions." I *Taxing democracy. Understanding tax avoidance and tax evasion*, Redigert av Valerie Braithwaite. Aldershot: Ashgate.
- Cappelen, Cornelius, og Stefan Dahlberg. 2018. "The Law of Jante and generalized trust." *Acta Sociologica* 6 (4):419-440. doi: 10.1177/0001699317717319.
- Cappelen, Cornelius, Stein Kuhnle, og Tor Midtbø. 2016. "Velferdssjåvinisme i Norge? Et listeesperiment." *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift* 32 (2):122-141. doi: 10.18261/issn.1504-2936-2016-02-02.
- Cappelen, Cornelius, og Tor Midtbø. 2016. "Intra-EU Labour Migration and Support for the Norwegian Welfare State." *European Sociological Review* 32 (6):691-703. doi: 10.1093/esr/jcw025.
- Cappelen, Cornelius, og Ragnhild L. Muriaas. 2018. "Polish Labour Migrants and Undeclared Work in Norway." *Scandinavian Political Studies* 41 (2):167-187. doi: 10.1111/1467-9477.12115.
- Chaudhuri, Arijit, og Tasos C. Christofides. 2013. "Indirect Questioning in Sample Surveys." i, redigert. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg : Imprint: Springer.
- Cialdini, Robert. 1996. "The Triple Tumor Structure of Organizational Behaviour." I *Codes of Conduct: Behavioral Research into Business Ethics*, Redigert av David M. Messick og Ann E. Tenbrunsel. New York: Sage Publications.
- Cialdini, Robert, og Melania R. Trost. 1998. "Social influence: Social norms, conformity, and Compliance." I *The Handbook of social psychology*, Redigert av Daniel T. Glibert, Susan T. Fiske og Gardner Lindzey, 151-192. Boston: Oxford University Press.
- Collier, David, og James E. Mahon jr. 1993. "Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis." *The American Political Science Review* 87 (4):845-855. doi: 10.2307/2938818.
- Corstange, Daniel. 2009. "Sensitive Questions, Truthful Answers? Modeling the List Experiment with LISTIT." *Political Analysis* 17 (1):45-63. doi: 10.1093/pan/mpn013.
- Cressey, Donald R. . 1953. *Other People's Money. A Study in the Social Psychology of Embezzlement*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Cunningham, Christopher J.L., Bart L. Weathington, og David J. Pittenger. 2013. "Between-Subjects Factorial Designs." I *Understanding and Conducting Research in the Health Sciences*, 345-366. Hoboken, NJ, USA: Hoboken, NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc.
- Delhey, Jan, og Kenneth Newton. 2005. "Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism?" *European Sociological Review* 21 (4):311-327. doi: 10.1093/esr/jci022.
- Dubin, Jeffrey A., Michael J. Graetz, og Louis L. Wilde. 1990. "The effect of audit rates on the federal individual income." *National Tax Journal* 43 (4):395.
- Dufwenberg, Martin, og Katarina Nordblom. 2018. "Tax Evasion with a Conscience." *IDEAS Working Paper Series from RePEc*.
- Elster, Jon. 1986. "Introduction." I *Rational Choice*, Redigert av Jon Elster. New York: New York University Press.
- Elster, Jon. 1989. *The Cement of Society - A Study of Social Order*. Edited by Jon Elster and Michael S. McPherson, *Studies in Rationality and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon. 1991. "Rationality and social norms." *Arch. Europ. Sociol.* 32 (1):109-129. doi: 10.1017/S0003975600006172.
- Elster, Jon. 2015. *Explaining Social Behavior - More Nuts and Bolts for the Social Sciences. Revised Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Etzioni, Amitai. 1988. *The Moral Dimensions: Towards a New Economics*. New York: The Free Press.
- EU-Kommisjonen. 1998. "Communication from the Commission on Undeclared Work." COM(98) 219, Lest og nedlastet 31.08. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:c11710>.
- EU-Kommisjonen. 2007. "Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Stepping up the fight against undeclared work." COM/2007/0628, Lest og nedlastet 31.08. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52007DC0628>.
- Geer, John G. 1991. "Do Open-Ended Questions Measure «Salient» Issues." *Public Opinion Quarterly* 360-370. doi: doi.org/10.1086/269268.
- Gelfand, Michele J., Jana L. Raver, Lisa Nishii, Lisa M. Leslie, Janetta Lun, Beng Chong Lim, Lili Duan, et al. 2011. "Differences between tight and loose cultures: a 33-nation study." *Science (New York, N.Y.)* 332 (6033):1100. doi: 10.1126/science.1197754.
- Gelman, Andrew, og Jennifer Hill. 2007. *Data Analysis Using Regression and Multilevel/Hierarchical Models*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerring, John. 2012. *Social Science Methodology - A Unified Framework*. . Cambridge: Cambridge University Press.
- Gërxxhani, Klarita. 2004. "The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries: A Literature Survey." *Public Choice* 120 (3):267-300. doi: 10.1023/B:PUCH.0000044287.88147.5e.
- Giles, David E. A. 1999. "Measuring the Hidden Economy: Implications for Econometric Modelling." *Economic Journal* 109 (456):370-380. doi: 10.1111/1468-0297.00440.
- Glynn, Adam. 2013. "What Can We Learn with Statistical Truth Serum?: Design and Analysis of the List Experiment." *Public Opinion Quarterly* 77:159.
- Goertz, Gary. 2006. *Social Science Concepts: A User's Guide*. Princeton: Princeton University Press.
- Goertz, Gary. 2016. "«Multimethod Research»." *Security Studies* 25 (1):3-24. doi: 10.1080/09636412.2016.1134016.
- Gordon, H. Scott. 1954. "The Economic Theory of a Common-Property Resource: The Fishery." *Journal of Political Economy* 62:124-142.
- Gordon, James P. P. 1989. "Individual morality and reputation costs as deterrents to tax evasion." *European Economic Review* 33 (4):797-805. doi: 10.1016/0014-2921(89)90026-3.
- Hammar, Henrik, Sverker C. Jagers, og Katarina Nordblom. 2008. "Perceived tax evasion and the importance of trust." *The Journal of Socio-Economics* 38:238-245. doi: 10.1016/j.socec.2008.07.003.
- Hardin, Garrett. 1968. "The Tragedy of the Commons." *Science* 162 (3859):1243-1258. doi: 10.1126/science.162.3859.1243.
- Hardin, Garrett. 1978. "Political Requirements for Preserving our Common Heritage." I *Wildlife and America*, Redigert av H.P. Bokaw. Washington D.C.: Council of Environmental Quality.
- Hardin, Garrett. 1998. "Extensions of «The Tragedy of the Commons»." *Science* 280 (5364):682-683. doi: 10.1126/science.280.5364.682.
- Hayek, Friedrich A. 1944. *The Road to Serfdom*. New York: Routledge.
- Hobbes, Thomas. 1651. *Leviathan*. Oversatt av Olav Lausund. Falun. : Vidarforlaget.

- Holtgraves, Thomas. 2004. "Social Desirability and Self-Reports: Testing Models of Socially Desirable Responding." *Personality and Social Psychology Bulletin* 30 (2):161-172. doi: 10.1177/0146167203259930
- Hoonard, Will C. van den. 2012. Inter- and Intracoder Reliability. In *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, edited by Lisa M. Given. Thousands Oaks: SAGE Publications.
- Hox, Joop J., Mirjam Moerbeek, og Rens van de Schoot. 2017. *Multilevel analysis: Techniques and Applications*. New York: Routledge.
- Hsiao, Cheng. 2003. *Analysis of Panel Data*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huber, Evelyne, og John D. Stephens. 2001. *Development and Crisis of the Welfare State*. Chicago: University of Chicago Press.
- Høyesterett. 2010. "Dom R-2010-572-A – Rt-2010-422." *Norges Høyesterett*.
- Kahneman, Daniel, og Amos Tversky. 1979. "Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk." *Econometrica* 47 (2):263-292.
- Kirchler, Eric, og Ingrid Wahl. 2010. "Tax compliance inventory TAX-I: Designing an inventory for surveys of tax compliance." *Journal of Economic Psychology* 31:331-346.
- Kirchler, Erich, Erik Hoelzl, og Ingrid Wahl. 2008. "Enforced versus voluntary tax compliance: The «slippery slope» framework." *Journal of Economic Psychology* 29 (2):210-225. doi: 10.1016/j.joep.2007.05.004.
- Kittel, Bernhard. 1999. "Sense and sensitivity in pooled analysis of political data." *European Journal of Political Research* 35 (2):225-253. doi: 10.1111/1475-6765.00448.
- Kuklinski, James, Paul Sniderman, Kathleen Knight, og Thomas Piazza. 1997. "Racial prejudice and attitudes toward affirmative action." *American Journal of Political Science* 41 (2):402-419. doi: 10.2307/2111770.
- Kymlicka, William. 2002. *Contemporary Political Philosophy. 2nd edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Lebo, Matthew J., og Christopher Weber. 2015. "An Effective Approach to the Repeated Cross-Sectional Design." *American Journal of Political Science* 59 (1):242-258. doi: 10.1111/ajps.12095.
- Lieberman, Evan S. 2005. "Nested analysis as a mixed-method strategy for comparative research." *American Political Science Review* 99 (3):435-452. doi: 10.1017/s0003055405051762.
- Lieberman, Evan S. 2015. "Nested Analysis: Toward the Integration of Comparative-Historical Analysis and Other Social Science Methods." I *Advances in Comparative-Historical Analysis*, Redigert av James Mahoney og Kathleen Thelen, 240-263. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney, James, Erin Kimball, og Kendra L. Koivu. 2009. "The Logic of Historical Explanation in the Social Sciences." *Comparative Political Studies* 42 (1):114-146.
- Mansbridge, Jane J. 1990. "The Rise and Fall of Self-Interest in the Explanation of Political Life." I *Beyond Self Interest*, Redigert av Jane J. Mansbridge. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mazar, Nina, On Amir, og Dan Ariely. 2008. "The Dishonesty of Honest People: A Theory of Self-Concept Maintenance." *Journal of Marketing Research* 45 (6):633-644. <https://www.jstor.org/stable/20618852>.
- Midtbø, Tor. 2007. *Regresjonanalyse for Samfunnsvitere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Midtbø, Tor. 2012. *Stata : en entusiastisk innføring*. Oslo: Universitetsforl.
- Moses, Jonathon, og Torbjørn W. Knutsen. 2012. *Ways of Knowing - Competing Methodologies in Social and Political Research. 2nd edition*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Muehlbacher, Stephan, Erich Kirchler, og Herbert Schwarzenberger. 2011. "Voluntary versus enforced tax compliance: empirical evidence for the "slippery slope" framework." *European Journal of Law and Economics* 32 (1):89-97.
- Munck, Gerardo L., og Jay Verkuilen. 2002. "Conceptualizing and Measuring Democracy: Evaluating Alternative Indices." *Comparative Political Studies* 35 (1):5-34. doi: 10.1177/001041400203500101.
- Murphy, Kristina. 2004. "The role of trust in nurturing compliance: A study of accused tax avoiders." *Law of Human Behavior* 28 (2):187-209.
- Mutz, Diana C. 2011. *Population-Based Survey Experiments*. Princeton: Princeton University Press.
- Nash jr., John F. 1951. "Non-Cooperative Games." 54 2 (286-295). doi: 10.2307/1969529.
- Nesbitt, Richard, og Timomty D. Wilson. 1977. "Telling more than we can know: Verbal reports on mental processes." *Psychological Review* 84 (3):231-259.
- NRK. 2014. "«Svart arbeid for 420 milliarder i året»." Lest og nedlastet 21.08.2014. <https://www.nrk.no/norge/svart-arbeid-for-420-milliarder-1.11747775>.
- Oh, Hyungna, og J Hong. 2011. "Citizens' trust in government and their willingness to pay." *Economics Letters* 115 (3):345-347. doi: 10.1016/j.econlet.2011.12.010.
- Olson, Mancour. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Oppewal, Harmen. 2010. "Concept of Causality and conditions for causality." *Wiley International Encyclopedia of Marketing*.
- Ostrom, Ellinor. 1990. *Governing the Commons - The Ecolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.
- Paulhus, Delroy. 1991. "Measurment and Control of Response Bias." I *Measurement of personality and social psychological attitudes*, 17-59. San Diego: Academic Press.
- Pfau-Effinger, Birgit. 2009. "Varieties of Undeclared Work in European Societies." *British Journal of Industrial Relations* 47 (1):79-99. doi: 10.1111/j.1467-8543.2008.00711.x.
- Phillips, Derek L., og Kevin J. Clancy. 1972. "Some Effects of «Social Desirability» in Survey Studies." *American Journal of Sociology* 77 (5):921-940. <https://www.jstor.org/stable/2776929>.
- Pickhardt, Michael, og Aloys Prinz. 2013. "Behavioral dynamics of tax evasion - A survey." *Journal of Economic Psychology* 40:1-19. doi: 10.1016/j.joep.2013.08.006.
- Podesta, Federico. 2000. *Recent Developments in Quantitative Comparative Methodology: The Case of Pooled Time Series Cross-Sectional Analysis*: DSS Papers SOC 3-02.
- Pommerehne, Werner W., og Hannelore Weck-Hannemann. 1996. "Tax Rates, Tax Administration and Income Tax Evasion in Switzerland." *Public Choice* 88 (1/2):161-160. Tax Rates, Tax Administration and Income Tax Evasion in Switzerland.
- Porcano, Thomas M. 1988. "Correlates of tax evasion." *Journal of Economic Psychology* 9 (1):47-67. doi: 10.1016/0167-4870(88)90031-1.
- Porcano, Thomas M., og Charles E. Price. 1993. "The effects of social stigmatization on tax evasion." *Advances in Taxation* 5 (197-217).
- Prinz, Aloys, Stephan Muehlbacher, og Erich Kirchler. 2014. "The slippery slope framework on tax compliance: An attempt to formalization." *Journal of Economic Psychology* 40:20-34. doi: 10.1016/j.joep.2013.04.004.
- Rafferty, Anthony, Pierre Walthery, og Sarah King-Hele. 2015. *Analysing Change over Time: Repeated Cross-Sectional and Longitudinal Survey Data*. UK Data Service: University of Essex og University of Manchester.
- Ragin, Charles C. 1987. *The Comparative Method - Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- Rohlfing, Ingo. 2008. "What You See and What You Get - Pitfalls and Principles of Nested Analysis in Comparative Research." *Comparative Political Studies* 31 (11):1492-1514.

- Rothstein, Bo. 1998. *Just Institutions Matter - The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. New York: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo. 2005. *Social Traps and the Problem of Trust*. New York: Cambridge University Press.
- Ruud, Jon Arild. 2018. "Undersøkelse om svart arbeid." Skatteetaten.
- Sandmo, Agnar. 2012. "An evasive topic: theorizing about the hidden economy." *International Tax and Public Finance* 19 (1):5-24. doi: 10.1007/s10797-011-9185-9.
- Sartori, Giovanni. 1970. "Concept Misinformation in Comparative Politics." *American Political Science Review* 97 (4):585-602. doi: 10.2307/1958356.
- Schneider, Friedrich, og Dominik H. Enste. 2000. "Shadow Economies: Size, Causes and Consequences." *Journal of Economic Literature* 38 (1).
- Schneider, Friedrich, og Dominik H. Enste. 2013. *The Shadow Economy - An International Survey. 2nd edition*. New York: Cambridge University Press.
- Scholz, John, og Mark Lubell. 1998. "Trust and taxpaying: Testing the Heuristic approach to collective action." *American Journal of Political Science* 42 (2):398-417. doi: 10.2307/2991764.
- Schrodt, Philip A. 2014. "Seven deadly sins of contemporary quantitative political analysis." *Journal of Peace Research* 5 (2):287-300. doi: 10.1177/0022343313499597.
- Shadish, William R., Thomas D. Cook, og Donald T. Campbell. 2002. *Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference*. Boston: Houghton Mifflin.
- Skatteforvaltningsforskriften. *Forskrift til skatteforvaltningsloven (skatteforvaltningsforskriften)*. Fastsatt ved kgl. res. 24.11.2016: <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2016-11-23-1360>.
- Skatteforvaltningsloven. *Lov om skatteforvaltning (skatteforvaltningsloven) av 27. mai 2016*: <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2016-05-27-14/>.
- Skatteloven. *Lov om skatt av formue og inntekt (skatteloven) av 26.mars 1999*: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1999-03-26-14/>.
- Skog, Ole-Jørgen. 2010. *Å Forklare Sosiale Fenomen - En Regresjonsbasert Tilnærming*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Spleiselaget. 2017. "Skattefrie småjobber." Spleiselaget, Lest og nedlastet 31.08. <http://www.spleiselaget.no/artikler/skattefrie-smajobber>.
- SSB. 2019. "Innvandring." Statistisk sentralbyrå, Lest og nedlastet 01.04.2019. <https://www.ssb.no/innvandring-og-innvandrere/faktaside/innvandring>.
- Tanzi, Vito. 1999. "Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy." *Economic Journal* 109 (456):338-347. doi: 10.1111/1468-0297.00437.
- Torgler, Benny. 2007. *Tax Compliance and Tax Morale; A Theoretical and Empirical Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Torgler, Benny, og Friedrich Schneider. 2007. "What Shapes Attitudes Toward Paying Taxes? Evidence from Multicultural European Countries." *Social Science Quarterly* 88 (2):443-470. <https://www.jstor.org/stable/42956304>.
- Toureangeau, Roger, Lance J. Rips, og Kenneth Rasinski. 2000. *The Psychology of Survey Response*. New York: Cambridge University Press.
- Toureangeau, Roger, og Ting Yan. 2007. "Sensitive Questions in Surveys." *Psychological Bulletin* 133 (5):859-883. doi: 10.1037/0033-2909.133.5.859.
- Tufte, Per Arne. 2000. *En Intuitiv Innføring i Logistisk Regresjon*. Arbeidsnotat nr 8-2000: Statens Institutt for Forbruksforskning.
- Turner, John C. 2005. "Explaining the nature of power: a three-process theory." *European Journal of Social Psychology* 35:1-22. doi: 10.1002/ejsp.244.
- Valgdirektoratet. 2018. "Stortingsvalg 2017." Lest og nedlastet 23.04.2019. <https://valgresultat.no/?type=st&year=2017>.

- Wahl, Ingrid, Barbara Kastlunger, og Eric Kirchler. 2010. "Trust in Authorities and Power to Enforce Tax Compliance: An Empirical Analysis of the "Slippery Slope Framework". " *Law and Policy* 32 (4):383-406. doi: 10.1111/j.1467-9930.2010.00327.x.
- Westerveld, June. 2014. "Erna Solberg: - Å benytte seg av svart arbeid er usolidarisk." <https://www.aftenposten.no/norge/i/11xk9/Erna-Solberg---A-benytte-seg-av-svart-arbeid-er-usolidarisk>.
- Williams, Colin C., og Sara Nadin. 2014. "Evaluating the Participation of the Unemployed in Undeclared Work: Evidence from a 27-nation European survey." *European Societies* 16 (1):68-89. doi: 10.1080/14616696.2012.677051.
- Yitzhaki, Shlomo. 1974. "Income tax evasion: A theoretical analysis." *Journal of Public Economics* 3 (2):201-202. doi: 10.1016/0047-2727(74)90037-1.
- Zuell, Cornelia, og Evi Scholz. 2015. "Who is Willing to Answer Open-ended questions on the Meaning of Left and Right." *Bulletin de Methodologie Sociologique* 127:26-42. doi: 10.1177/0759106315585199.

APPENDIKS

Appendiks A – Vif test

Variabel	Vif score
Mann	1.05
Alder	1.12
Selvstendig næringsdrivende	1.04
Enklere	1.01
Raskere	1.23
Lite sannsynlig	1.16
Vanlig i nabolaget	1.28
Kjenner andre	1.17
Kan straffe	1.09
Føles galt	1.30
Høye skatter	1.35
Billigere	1.26

Appendiks B.

Kodebok:

Verdier kodes som 1 i kategoriene dersom:

Pris:

Ble det indikert at det var billigere? Eksempel: «Det var det billigste tilbudet»

Skatter og avgifter:

Ble det indikert at det var en protest mot skatter og avgifter? Eksempel: «Merverdiavgift for høy».

Raskest

Ble det indikert at det var det raskeste alternativet? Eksempel: «Kunne starte jobben med en gang»

Enklest

Ble det indikert at det var det enkleste? Eksempel «det var enklest», «enklest der og da», «regelverket for vanskelig»

Lett tilgjengelig?

Ble det indikert at det var lett tilgjengelig med svart? Feks: «fikk bare svarte tilbud»

Vennetjeneste

Indikerte respondenten at det var en vennetjeneste? Eksempel: «Det var en venn som gjorde det», «en nabo hjalp meg med garasjen, jeg hjalp ham med hagen»

Annet:

Anbefaling

Ble det indikert at det var en anbefaling fra bekjente som gjorde at det ble kjøpt svart? Eksempel «fikk det anbefalt fra en venn».

Moralsk:

Indikert vedkommende noe i forhold til unndragelse av midler til velferdsstaten? Eks: «jeg liker ikke skattesnusk», «Skattesnusk går ut over oss alle»

Garanti:

Indikerte respondenten noe relatert til potensielt reklamasjon? Dokumentasjon? Eksempel: «vil ha alt på det rene dersom huset skal selges videre», «ville ha en løsning dersom det skal gå gale»

Moralsk

Indikerte respondenten noe relatert til opprettholdelse av velferdsstat og bidrag av skattemidler? For eksempel: «Det er viktig at alle betaler riktig skatt for å opprettholde velferdsstaten», «Føles uetisk å stjele skatt fra andre», «andre må betale mer»

Truer lovlydige firma

Indikerte respondenten bekymring for at kjøp av svart arbeid ville true lovlydige firma? Eks «hva om noen kjøper svart neste gang istedenfor å ansette meg?», «vil at utdanningen til fagfolk skal lønne seg», «presser arbeidsmarkedet i feil retning»

Rettighe ter

Indikerte respondenten bekymring for arbeideren/arbeidernes rettigheter? Eksempel: «den som jobber svart for meg mister sykepenger», «svart arbeid er sosial dumping».

Ulovlig

Indikerte respondenten at det stred mot loven, og at vedkommende oppga det som hovedgrunn? Eksempel «kjøp av svart arbeid er ulovlig»

Ikke råd

Indikerte respondenten at vedkommende ikke har råd til innleie av tjenester? Feks: «fattig, har ikke råd til å leie inn arbeid.»

Annet:

